

OKNYTT

Tidskrift utgiven av Johan Nordlander-sällskapet
Red: Lars-Erik Edlund Nr 3-4 1987 Årg 8



Innehåll

Lars-Göran Tedebrand, Ordföranden har ordet	1
Egil Johansson, Skelleftepåven Petrus Anzenius och förhörslängden 1724	3
Tuuli Forsgren, De svenska lappmarksprästernas insats för kyrko- och undervisningslitteraturen på samiska före år 1850	19
Lars Ericsson, Anders Pålsson – ett Guds barn i Finnmarken	44
Alf Arvidsson, En fattbar verklighet	55
Recensioner och anmälningar	70
Olof Hederyd: Överkalix. Del 2 70, Christer Westerdahl: Samer nolaskogs 73, Christer Westerdahl: "Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart" 73, Nore Johansson: Tornedalsfinska ord ur dialektgeografisk synvinkel 80, Iørn Pío: Nye veje til folkevisen 89	
Medarbetare	94

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser
som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under
adress:

Lars-Erik Edlund
Trattgränd 12
902 62 Umeå

Laseroriginal från Gigraf
Teckensnitt Helvetica 10/12
Tryckt av Umeå universitets tryckeri 1988
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1988

Ordföranden har ordet

Johan Nordlander-sällskapet har sedan grundandet 1979 haft en oavbruten och stark medlemstillväxt. Vi snuddar redan nu vid 500 medlemmar. För oss i styrelsen är det naturligtvis glädjande att se hur vårt sällskap bidrar till att vidga kontaktytorna mellan den humanistiska forskningen i Umeå och humanistiskt intresserade inte bara i olika delar av Norrland utan också på många håll i övriga Sverige och i grannländerna. Vår omfattande utgivningsverksamhet – två dubbelnummer av *Oknytt* per år, medlemsboken *Tre kulturer* och en särskild fristående skriftserie – är emellertid kostnadskrävande och kan inte på långt när täckas av medlemsavgifterna. Något tidskriftsstöd har vi inte utan de skilda projekten är beroende av generositeten hos enskilda, fonder och företag. En ordentlig höjning av medlemsantalet skulle avsevärt underlätta vårt arbete. Får jag därför föreslå att varje medlem under 1988 värvar en ny medlem till sällskapet. Låt oss tillsammans, ännu mer än nu, göra Johan Nordlander-sällskapet till ett begrepp liktydigt med norrländsk humanistisk odling i vidaste bemärkelse. Den som ytterligare vill stödja vår verksamhet kan nu också skänka ett valfritt belopp till sällskapets nyinrättade stödfond (postgirokonto 439 25 05–6).

Sällskapet har under 1987 givit ut tre arbeten i den fristående skriftserien: Tom Ericsson, *Vision och verklighet*. *Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734*, Margit Wennstedt, *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* och Christer Westerdahl, *Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering*. De medlemmar som ännu inte förvärvat dessa arbeten kan göra det till starkt nedsatta medlemspriser. Ett rabatterbjudande på flertalet av sällskapets övriga hittills utgivna skrifter sändes före jul ut till medlemmarna. Slå nu ett slag för sällskapets ekonomi genom att komplettera med skrifter som saknas i bokhyllan!

Några ord om den kommande utgivningen. Styrelsen har redan fattat beslut om att i nytryck ge ut Johan Nordlanders *Norrländska samlingar* 1–6, alla försedda med person-, Orts-

och sakregister. Det är ett tidsödande men angeläget arbete eftersom Nordlanders skrifter numera endast sporadiskt kan köpas på antikvariat samtidigt som efterfrågan stiger i takt med det ökande intresset för genealogi och lokalhistoria. Närmast på publiceringslistan står emellertid en utgåva av några 1700-talsdissertationer på latin om österbottnisk säljakt översatta av den oförtröttlige Algot Hellbom.

Säljakt var också temat för sällskapetets höstmöte den 12 november. Förr fanns det 100 000-tals sälar i Östersjön, idag kanske bara några hundra och de mår uppenbarligen inte bra. Utsläpp av polyklorerade kolväten, typ PCB och DDT, från industrier, skogs- och jordbruk har gjort många sälar sterila. Vid höstmötet hade Lars-Erik Edlund, själv projektdeltagare, samlat en panel forskare från projektet "Säljägarkulturer i det botteniska området". Projektet leds av arkeologen Noel Broadbent vid Center för arktisk kulturforskning. Den intresserade publiken på ett 50-tal personer fick en kunnig och spännande presentation av bottenisk säljakt förr i tiden ur en rad aspekter: arkeologiska, etnologiska, historiska och språkliga. Sälvfångstprojektet är ytterligare ett exempel på de nu ganska många projekt vid Umeå universitet som tar upp angelägna sidor ur Norrlands förflutna på ett tvärvetenskapligt och engagerande sätt.

Tyvärre har endast en del av våra medlemmar utanför Umeå möjlighet att delta i våra möten. Årets höstmöte hade emellertid samlat ganska många hitresande medlemmar. Innan mötet ringde också några medlemmar från så skilda platser som Ånge, Härnösand och Malå och beklagade att de inte kunde komma. Sådana spontana kontakter från medlemmarna gläder alltid en ordförande.

Lars-Göran Tedebrand

EGIL JOHANSSON

Skelleftepåven Petrus Anzenius och förhörslängden 1724

Med ett exempel från en norrlandssocken belyses i den här uppsatsen bakgrunden till och innehållet i forskningsprojektet "Prästen som folkuppfostrare". Artikeln utgör en del av en större rapport om kyrkolivet i skelleftebygden under 1700-talet. Bakgrunden är här i första hand folkundervisningens allmänna krav och utveckling inom kyrkolivet.

Folkundervisningens krav och prästkårens sammansättning

Folkundervisningens skiftande utformning efter reformationen påverkade naturligtvis efterhand även prästutbildningen och prästkårens sammansättning inom de olika kyrkogrenarna. Sålunda ökade även den katolska kyrkan märkbart sina krav på både prästerskap och församling i motreformationens ansträngningar att förnya och fördjupa församlinglivet. I själva verket utökades utantillkunskaperna utöver Pater Noster, Ave Maria och Credo (trosbekännelsen) i ungefär samma takt såväl t.ex. i Spanien som i Sverige till långt in på 1600-talet – bortsett från skillnaderna i textvalet. Men den katolska folkundervisningen fortsatte ännu ett par sekler inom en dominerande muntlig tradition och församlingsprästen förblev i första hand liturg i mässan och själasörjare i bikten i nära personlig kontakt med sina församlingsbor. Församlingsarbetet

och därmed prästkårens utbildning och sammansättning förändrades inte lika radikalt i den katolska kyrkan som i den protestantiska.¹

Inom den protestantiska världen fick nämligen den växande kyrkliga folkundervisningen snart behov av särskilda barnaskolor. På många håll etablerades även en särskild lärarkår i församlingarnas tjänst. I Danmark-Norge stadgades således under tidigt 1700-tal om allmogeskola med allmogelärare i varje socken. På Island och i Sverige-Finland stannade emellertid ansvaret enligt medeltida katolskt mönster kvar mera omedelbart inom själva prästkåren men med nya krav på dess utbildning och organisation. Fördenskull byggde vårt land upp ett omfattande statligt skolsystem främst för att utbilda unga män till församlingarnas "lärare" – som prästerna snart fick heta. Naturligtvis samverkade detta med rekryteringen till även andra delar av den svenska byråkratin och ämbetsmannakåren. Gymnasier i flertalet stiftstäder, trivialskolor och olika pedagogier i ett tjugotal andra städer markerade denna rekrytering och utbildning av blivande prästkandidater och statens tjänstemän. Typiskt för vårt land blev att något av ett lägre prästerskap tog form, till en början utbildat huvudsakligen inom stiftet. De traditionellt akademiskt bildade ämbetsbärarna blev däremot ett högre prästerskap, som liksom tidigare vann sin lärdom under långa vistelser vid egna och utländska akademier och universitet. De kom att bekläda de högre posterna inom kyrkan på lärdoms- och biskopsstolarna liksom på prost- och kyrkoherdebefattningarna i rikets fetaste pastorat. De lågutbildade däremot fick nöja sig med att få ett andra eller tredje klassens pastorat eller att stanna kvar i ställningen som kapellaner, komministerar och olika slag av adjunkter.

På detta sätt kom prästkåren i vårt land att inom sig bygga upp särskilda resurser för den allmänna kyrkliga folkundervisningen. På sina håll skedde detta i samverkan med klockare och andra hjälplärare. Det sistnämnda gällde särskilt de gamla danska provinserna, Gotland och Skånelandskapen, vilket stämmer väl med kåren av djäknar och allmogelärare i

Danmark och Norge. Tätheten av präster per tusen invånare blev också nästan den dubbla i Sverige mot i Norge omkring år 1800, men om antalet allmogelärare i Norge även räknas med utjämnas dock skillnaden mellan de båda länderna. Räknesättet är befogat eftersom uppgiften var i huvudsak densamma för lärare och präst, nämligen att undervisa i innanläsning, katekes och kyrkosång.²

Katekesens plats i prästutbildning och i församlingliv

Prästgårdens sammansättning förklaras således till stor del av de kyrkliga textordens vägar ut i församlingen. Detsamma gör prästernas egen skolning, som genom boktryckarkonsten snart kunde vidgas till en bredare boklig bildning även i de lägre skolformerna. De centrala textorden i den medeltida muntliga traditionen gick nämligen vidare i de första tryckta läslärororna för både den lärda skolan och för folkundervisningen. De första tryckta språklärororna inledde sina läsövningar med Fader vår, Ave och Tron. Därefter följde böner och bibeltexter helt enligt den klassiska muntliga traditionen. Detta gällde t.ex. de tidiga språklärororna i grekiska, *Alphabetum græcum*, i humanismens anda, liksom även ett stort utbud av motsvarande läshäften på de mest skilda språk i den katolska missionen under 1600- och 1700-talet.³

På samma sätt mötte skolgossarna i de svenska trivialskolorna läsläran för latinet allra först som en ABC-bok med Pater Noster, Credo, övriga katekestycken, bords-, morgon- och aftonböner etc. på latin, helt i likhet med katolska *alphabetum*-häften. Trivialskolans första klass hette också *alphabetica*. Där lades grunden i "latinskolan". Sedan fortsatte varje ny klass med grundlig genomgång av katekesens olika huvudstycken. Redan i sin egen skolgång fick prästerna således nöta in mönstret för texternas innehåll, plats och bruk i församlingarna. Däri låg en del av deras lärarutbildning.

I ABC-böckerna för folket återkom nämligen texterna i sam-

ma ordningsföljd, Fader vår, tron etc. i de första trycken på svenska, samiska och finska. Dessa tryck spreds bevisligen bl.a. som hela ark att vikas till 16-sidiga häften. Efter dessa ABC-häften för de allra yngsta följde sedan för barnen och de unga Lilla katekesen och därefter de långa katekesutvecklingarna eller "spörsmålen", t.ex. i Svebilii katekes av 1689. Till sist kom den tusen sidor digra psalmboken för de vuxna i husandakt och kyrkogång. På detta sätt präglade hela tiden de klassiska texternas mönster både prästernas egen utbildning och deras lärargärning i församlingarna. Även deras anteckningar om församlingens kunskaper i förhörslängderna följer samma mönster. Där i röjer sig lärargärningen som ett dominerande inslag i prästens uppgift som folkuppfostrare.

Prästen som folkuppfostrare – ett aktuellt projekt

Denna nära samverkan mellan prästutbildningen och folkundervisningen är en av huvudfrågorna i ett brett upplagt projekt med arbetsnamnet "Prästen som folkuppfostrare – prästens roll i norrländskt samhällsliv före folkskolan".⁴ Andra viktiga frågor är t.ex. prästens roll som församlingens ledare i gudstjänst och förrättningar, i sockenstämma, kyrkoråd och andra administrativa organ inom och utom socknen, som predikant och själasörjare, som ansvarig för sjukvården (prästmedicinen) och fattigvården, som bygdens talesman utåt och som överhetens språkrör inåt i kungörelser och genomförande av skilda pålagor, som den beläste och bildade popularisatorn med sockenbiblioteket och spridandet av nya idéer om hushållningen och vardagens näringsfång. Listan över prästens skilda roller är lång och ger utrymme för vitt skilda ansatser på det historiska materialet.

För att få en överblick över prästkårens sammansättning bearbetas i första hand herdaminnet för gamla Härnösands stift. I korta biografier sammanställs uppgifter om social bakgrund, utbildningsvägar, tjänsteinnehav, familjeförhållanden och släktmönster inom och utom prästkåren osv. Samtidigt

följs tjänsteutövningen närmare med hjälp av annat material, visitations- och sockenstämmoprotokoll, ämbetsberättelser, prästernas egna anteckningar i kyrkböckerna, skolhandlingar etc. På detta sätt kartläggs prästerskapet fram till omkring 1850 dels i lappmarken, dels i övriga församlingar i de båda nordligaste länen.

Missionen i lappmarken

Arbetet med lappmarken ieds av Sten Henrysson. Den första sammanställningen av prästbiografier är avklarad och har fått en preliminär presentation. Märkligt är bl.a. hur få sameynglingar som faktiskt blev präster och hur väl prästerskapet i Lappland hölls samman inbördes genom nya präster i flera släktled. Eftersom alla tjänster tillsattes regalt av Kungl. Maj:t och verksamheten stod under det särskilda Ecklesiastikverket för Lappmarken, 1739–1801, bildade dessa församlingar en egen grupp inom stiftet. Till det säregna hörde missionsverket med sina kyrkskolor vid lappmarks kyrkorna. Där skulle samegossar utbildas till kateketer eller möjligtvis till att kunna ta fortsatta steg på den lärda banan. Sten Henrysson har i två rapporter sammanställt bakgrunden till samernas allmänna kulturhistoria och till det samiska skolväsendet. Han arbetar nu med en rapport om lappskolan i Jokkmokk. Inom projektet har Tuuli Forsgren behandlat den äldsta kyrko- och undervisningslitteraturen på samiska (jfr för övrigt hennes bidrag i detta nummer av *Oknytt*). Hennes arbete fortsätter nu med bl.a. motsvarande böcker på finska och med bidrag kring elevmatrikeln för skolan i Jokkmokk. Projektarbetet går sedan vidare med andra lappmarks församlingar och med studier kring speciella prästgestalter i jämförelse med övriga församlingar i stiftet. Denna sammanknytning är viktig eftersom de övergripande frågorna kring prästgärningen till sist är desamma för hela kyrkan.⁵

Övriga församlingar. Skelleftebygden

På motsvarande sätt sammanställs materialet för övriga församlingar. Modersocknarna för de olika lappmarkerna, Torneå, Luleå, Piteå och Umeå med sina trivial- resp. stads-skolor får en särskild vikt som sammanhållande områden för hela projektet. Ett annat område bildar de rena kustsocknarna utan stora lappmarker i fjällen. Bland dessa är Skellefteå det största och ett av stiftets rikaste och mest ansedda pastorat. Detta framgår bl.a. av församlingens förnäma rad av höglärda prostrar och kyrkoherdar. Här följer namnen alltsedan 1600-talet (Tabell 1).

Sju av de tio uppräknade kyrkoherdarna var barnfödda inom stiftet. Sju var av prästsläkt. Sex hade varit lärda män på gymnasiet i Härnösand, en vid universitetet, tre eller fyra hade haft tjänst i hovets närhet och en hade gjort sig mäktiga berömd som lappmarksmissionär och ledamot av Vetenskapsakademien. Av de tio blev minst sju utnämnda prostrar över det stora kontraktet. (Nordin innehade pastoratet efter sin svärfar som prebendepastor och vistades hela sin ämbets-tid i Stockholm sysselsatt med lärda och politiska uppdrag. Han

Tabell 1. Skellefteå socken. Kyrkoherdar 1652–1895.

Kyrkoherdar	Tjänstetid	Tidigare befattning m.m.
Mag. P.J. Linnerius	1652–1656	Prästson, gymnasierector
Mag. E. Fluor Emporagrius	1659–1695	Prästson, legationspred.
Mag. N.J. Buscherus	1697–1703	Prästson, gymnasierector
Mag. O. Segeresson Svanberg	1705–1722	Bondson, gymnasierector
Prosten P. Anzenius	1723–1747	Prästson, hovpredikant
Dokt. P.M. Högström	1749–1784	Handlarson, lappm.missionär
Dokt. C.G. Nordin (preb.)	1786–1800	Biskop 1805–1812
Dokt. N. Ström	1800–1830	Lektorsson, gymnasielektor
Dokt. N. Nordlander	1834–1874	Skepparson, univadj.
Dokt. S. Brandell	1875–1895	Prästson, gymnasielektor

var ledamot av Svenska Akademien och av Vitterhetsakademien och blev sedermera biskop i stiftet 1805–12.) Till dessa kom den samtidiga raden av första och andra komministrar, många av enkel härkomst, några gick vidare som kyrkoherdar i andra socknar, flertalet stannade livet ut i församlingen. – På sitt eget sätt erbjöd prästkåren med sin bakgrund och sin ställning möjlighet till utblickar, jämförelser och påverkan av församlinglivet i ett större perspektiv inom riket och stiftet. Något av detta kan tillämpas på präst och församling i varje ämbetstid, t.ex. på en i raden för Skellefteås del, en av de mest beryktade, Petrus Anzenius, i bygden allmänt kallad "skelleftepåven" och då även tillämpas på hans församlingsbor i förhörslängden, som är daterad till 1724.

Petrus Anzenius och hans första år i Skellefteå

Ofta utmärks tjänstetillträdet för en kyrkoherde av ansatser till reformer och uppryckning av församlinglivet. Detta kan märkas även för prosten Anzenii första år i Skellefteå. Hans bakgrund och sättet för utnämningen ger dessutom extra relief åt hans tjänstetillträde.⁶

Petrus Anzenius tillhörde en av de många prästsläkter som rekryterats från bondeleden. Farfadern, Olaus Zacharias Anzenius, f. 1616, var bondson från Anundsjö socken i Ångermanland. Av hemsocknen tog han sitt efternamn och hemsocknen blev han trogen, först som komminister 1646, sedan som predikant 1648 i annexet Åsele och sist som kyrkoherde i Anundsjö 1652–1700. Den driftige bondsonen gifte in sig i prästeståndet, först med företrädarens dotter, sedan med en kyrkoherdedotter från Gästrikland och fick bl.a. sönerna Christopher och Lars, födda 1652 enligt herdaminnet. Som änkeman gifte han sig för tredje gången med Margareta Plantin, prostdotter från Umeå och 1656 änka efter prosten Linnerius i Skellefteå (se Tabell 1), med vilken hon hade två söner samt döttrarna Margareta och Magdalena. Sönerna blev präster, den ene kyrkoherde i Umeå och den andre till sist

biskop i Lund. Döttrarna gifte sig märkligt nog med sin styvfaders här nämnda söner, Christopher och Lars Anzenius, och blev välbeställda prästhustrur, den förra slutligen i Piteå och den senare i Anundsjö. Det förra "styvsyskonparet", Christopher och Margareta, fick sonen Petrus år 1682 under sin tid som rektorspar på Frösö skola. Denne Petrus växte således upp med några av de typiska inslagen i en framåtsträvande prästsons liv vid denna tid – av bondehärkomst, med betydelsefulla släktband i prästkåren, med en barndom i lärdomsmiljö vid skolor och i prästgårdar, och till allt detta, som nämnts, även med en "morbror" (styvmors bror), Jonas Linnerius, född i Skellefteå 1653, som blev teologie professor och till sist biskop i Lund 1714. Men vid den tiden var Petrus själv på god väg in i rikets förnämsta kretsar.

Efter studier och lärdomsprov i Uppsala samt efter prästvigning 1710 hamnade Petrus Anzenius vid Kungliga livgardet i Stockholm, 1711 som e.o. predikant och 1716 som ordinarie regementspastor. Samtidigt gjorde han sig känd för sina rika utförsåvor. Herdaminnet berättar:

Genom sina predikogåvor och sin praktiska duglighet drog han tidigt uppmärksamheten på sin person, så att han år 1715 blev kallad till hovpredikant hos änkedrottningen Hedvig Eleonora [...] År 1719 höll han en riksdagspredikan med 1 Kon. 8:1 till text, märklig för sitt politiska innehåll. Högmodig och djärv, ej böjd att tåla någon förman, stötte han sig med många; särskilt överhovpredikanten d:r Nils Bar-chius ville för hans bråckighet i hovkonsistoriet bli honom kvitt. Med tillhjälp av ärkebiskopen M. Steuchius utverkade han åt Anzenius utan dennes ansökan kunglig fullmakt på Skellefteå pastorat 1722. Anzenius, vars syfte gick ut på en biskopsstol, blev missnöjd med denna oförutsedda befordran, men å andra sidan kunde han ej neka att mottaga Härnösands stifts fördelaktigaste pastorat. I sin avskeds-predikan vid kungliga hovet underlät han emellertid ej att uttala sitt hjärtas tankar. Han hade valt till text Amos 7:10, 12-13 och slutorden föllo: "och så barkade de av med siaren och gåvo sig inte till freds, förrän de hade skickat honom undan sig". Även i sin inträdespredikan i Skellefteå lär han givit sin förtrytelse till kända: "Jag, som hittills varit bevärdigad att predika för konungen och de högsta i landet, är nu förvist att predika för dumma bönder".

Herdaminnet fortsätter upplysande: "Började införa åtskilliga

nödiga och nyttiga reformer, men genom hans övermodiga myndighet och stränghet väckte de ovilja och eggade till motstånd. Han kallades i hela orten Skellefte-påven och det säges, att ingen vågade gå över hans gårdsplan med betäckt huvud." Så långt herdaminnet angående Anzenii första tid i Skellefteå. Om hans fortsatta ämbetsutövning står mycket mer att läsa.

Anzenius förvisades således från hovkretsarna och biskopsdrömmarna till den avlägsna tjänsten i norr. Med sig hade han sin första hustru, Elisabeth Elfström, prästdotter från Älvdalen i Dalarna. "Hon upptogs av drottning Hedvig Eleonora, åtnjöt en vårdad uppfostran och var en vördnadsvärd kvinna, men blev av mannen illa bemött", heter det i herdaminnet. Även här lys-er mannens avigsidor fram. I sitt andra gifte äktade Anzenius sin gamla hushållerska, Magdalena Östensson, av bondeföräldrar i Skellefteå, men han fick inga barn i någotdera giftet.

Med sig i tjänsten hade Anzenius även erfarenheterna från ofärdsåren, de politiska omvälvningarna i huvudstaden, intryck från debatterna som t.ex. resulterade i det kända plakatet om barnaundervisningen av år 1723, där föräldrarna ännu strängare ålades att se till att barnen lärde sig läsa i bok. Kanske var denna förordning pådrivande, när Anzenius begynte sin ämbets-tid med att mönstra kunskaperna i sin vidsträckta församling, allt enligt den synnerligen åskådliga förhörslängden av år 1724.

Förhörslängden 1724

Visserligen hade förste komministern Erik Brunström redan lagt upp en skriftbok, som kom att sträcka sig över lång tid, 1720–60, men av allt att döma kom längden 1724 till vid en särskild genomgång av byarna och församlingsborna vid Anzenii tillträde.⁷ Indelade i tolv rotar med tillsammans ett femtio-tal byar och mer än fyra hundra hushåll antecknades alla med sin ålder och sina kunskaper samt med särskilda anmärknin-gar om fattigdom, sjukdom etc. Redan kolumnen för ålder är

Ålder	Män	Kv	Män Kv	
			%	%
(7)–9 år	24	16	60	40
10–19 år	231	256	47	53
20–29 år	100	316	24	76
30–39 år	74	195	28	72
40–49 år	62	164	27	73
50–59 år	75	163	32	68
60–69 år	71	147	32	68
70–79 år	34	67	34	66
80– år	15	38	28	72
Totalt	686	1362	33	67
	2048		100%	

Tabell 2. Skellefteå 1724. Ålder och kön.

upplysande. Totalt 2 280 personer kan räknas in i längden. Av dessa står 2 048 med uppgift om ålder och med en märklig indelning på kvinnor och män. Siffrorna är så märkliga att de återges här med både absoluta tal och procenttal (Tabell 2).

Här ingår således icke de 232 som saknar åldersuppgift. Tydligt är att barnen skrivs in först vid ca 10 års ålder, ty nu gällde det bokstäverna och förhören! Vidare avtecknar sig på ett skrämmande sätt ofredsåren och utskrivningarna till kriget i den ojämna könsfördelningen. Även i den parallella längden från 1720 är denna skillnad uppenbar. Den kan skönjas för de äldsta även i den första redovisningen till Tabellverket år 1749. I sin artikel om folktalen i Skellefteå förklarar sedermera också prosten Högström männens fåtal med krigens härjningar.⁸ Följderna härav blev snart en bister verklighet för den nye kyrkoherden. Förhållandena var desamma runt om i den vidsträckta socknen, men med ännu större kvinnoöverskott i den första roten längst i norr kring Åby och Byske älvar och i den

	Antal	Kan %	Något illa %	Intet %	Lärer %	Övrigt %
Läser i bok	2105	79	1	14	5	1
Enfaldigen	1047	93	0	0	0	7
Buden	2060	97	1	0	0	2
Trosbekännelsen	2041	98	2	0	0	0
Fader vår	2005	95	4	0	0	0
Dopet	1959	95	4	0	0	0
Nattvarden	1844	97	2	0	0	0
Avlösningen	1194	99	1	0	0	0
Hustavlan	730	96	3	0	1	0
Bönerna	523	100	0	0	0	0
Athanasianska bekänn.	317	90	4	0	6	0
Spörsmålen	266	18	2	0	80	0

Tabell 3. Skellefteå 1724. Läsning och utantillkunskaper. Procent.

åttonde kring kyrkbyn med upp till 72 procent kvinnor (mot totalt 67 procent för hela socknen).

Mycket mer vore att säga om villkoren för och strukturen hos den befolkning som Anzenius tog i sin vård, men framställningen går vidare till den här betonade och väsentliga sidan av hans ansvar som röjer sig i de många kolumnerna för läsning och kunskaper. Av de totalt 2 280 personerna i längden har de i tabell 3 redovisade fått någon anteckning om kunskaper.

Tabellen ger en översikt av de tolv kolumnerna. Efter "läser i bok" och "enfaldigen" (som av allt att döma avser ABC-boken och dess innehåll) följer de fem huvudstyckena i lilla katekesen samt böner och andra texter i de fem sista kolumnerna. Antalet som fått någon anteckning sjunker för varje moment

Ålder	Män: Antal	Kan %	Intet %	Lärer %	Kv: Antal	Kan %	Intet %	Lärer %
(7)–19 år	246	76	0	24	266	85	0	13
20–29 år	98	91	7	1	314	94	4	2
30–39 år	73	92	7	0	194	88	12	0
40–49 år	62	79	18	0	160	82	18	0
50–59 år	74	80	20	0	156	68	32	0
60–69 år	69	67	33	0	133	61	38	0
70– år	45	67	33	0	91	55	45	0
Totalt	667	79	11	9	1314	81	15	3

Tabell 4. Skellefteå 1724. Innanläsning, ålder och kön. Procent.

och visar därmed hur de många texterna ännu inte blivit var mans minneskunskap. De är på väg, vilket närmare framgår av en åldersindelning för t.ex. innanläsningen, som gick före den växande mängden av katekesstycken. (Tabell 4.)

De yngsta "lärer" att stava sin ABC-bok och de kommer uppenbarligen med tiden att ingå i gruppen för "kan". Bland de äldre är kvinnorna till något större andel antecknade för "intet". Här kunde prosten konstatera de tryckta bokstävernas väg in i församlingen. Återigen utmärker sig byarna längst upp i norr, här med särskilt många anteckningar "intet", 28 procent mot endast hälften, 14 procent, i genomsnitt för alla byar. (Den andra kolumnen för "enfaldigen" är svår att bearbeta. På vissa uppslag är den inte ens införd.) För de fem huvudstyckena antecknades mest "kan" ("k") i alla åldrar. Alla kunde dem sedan barnsben. De följande texterna antecknades mestadels för de yngre, därav de låga talen. Den sista utantilltexten – de många frågorna – kan få spegla den pågående undervisningskampanjen (Tabell 5).

De äldre förhöordes ej i frågorna. Endast en femtedel av de yngsta har fått betyg. De "lärer" sina frågor. Därmed

Ålder	Antal	"Spörsmål"	
		Kan %	Lärer %
(7)–19 år	106	7	93
20–29 år	65	19	81
30–39 år	21	38	62
40–49 år	15	(30)	(70)
50– år	9	-	-
Totalt	216	17	82

Tabell 5. Skellefteå 1724. "Spörsmål" och ålder.
Procent.

framträder gränserna inom församlingen för de kunskaper som prosten Anzenius hade att förhöra och notera. De äldre fick noteringar om innanläsning och katekesens huvudstycken. De yngre antecknades även för nya och svårare kunskaper. Bilden bekräftas även härvidlag av den samtida mångåriga förhörslängden 1720–60, som emellertid kommer att få sin egen rapport inom projektet. Där kommer även läsningens och kunskapernas innebörd att ingående diskuteras mot bakgrund av den allmänna kyrkliga undervisningen, som här inledningsvis antytts.

Här får översikten från en förhörslängd vara exempel nog. I särskilda kommentarer och marginalanteckningar för enskilda personer i denna längd, vilka skall publiceras i annat sammanhang, avslöjade prostens mera av sitt nitiska engagemang i undervisningen, vilket också framgår av hans eftermäle enligt efterträdaren.

Skelleftepåven – ett eftermäle

Under senare delen av sin tjänstetid blev Petrus Anzenius alltmer indragen i otaliga konflikter med sina församlingsbor, omvittnade i herdaminnet. Hans sista år förmörkades av anmälningar mot honom och hans ämbetsförvaltning. Men även dessa kan belysa de förväntningar en församling ställde på sin herde och därför väl svara mot projektets syfte att nå längre in i hur prästen fungerade och borde fungera i sin församling och i sin bygd. Till detta material från ämbetstidens slutskede och församlingens övergång i den dugande och kraftfulle – och mycket uppskattade – Pehr Högströms tid 1749–84 skall, som nämnts, en fortsatt rapportering återkomma. Det kan här stanna vid det eftermäle som Högström själver sin företrädare och som också kastar sitt ljus över innehåll i förhörlängden från 1724. "Känd för en lärd man och för mycken världskunskap, var han lärarik och angenäm i sällskap, nitisk om god ordnings bibehållande inom sin församling, öm och angelägen om ungdomens undervisning i Christendomskunskapen, sträng i gamla vidskepelsers utrotande, välgörande mot fattiga, i synnerhet fader- och moderlösa barn. Skall även haft ett vackert och vördigt utseende och väl förstått att skicka sig bland de förnäma."⁹

Med denna skiss kring kyrkolivets utveckling i stort som bakgrund till en belysning av prästerskapets roll i en norrländsk bygd, har det pågående projektets huvudlinjer antytts. Den biografiska litteraturen och en förhörlängd har fått lämna exempel på problem, innehåll och några projektresultat, denna gång med prosten Petrus Anzenius, skelleftepåven, som huvudperson.¹⁰

Noter

1 Askmark 1943, s. 1 ff., Brillioth 1946, s. 126 ff., Johansson 1987.

2 Askmark 1943, s. 108 ff., Mannsåker 1954, s. 75, Brandell I-II, 1931.

- 3 ABC-böcker 1600-1800-talet, *Alphabetum græcum* 1534, *Alphabeta varia* 1600-1700-talet, Bureus 1611, Johansson 1981, 1986, 1987, Willke 1965, s. 87 ff.
- 4 Projektet bekostas av Riksbankens Jubileumsfond.
- 5 Henrysson 1986, Forsgren 1987.
- 6 Bygdén 1-4, 1923-26, *Biografiskt Lexikon* 1, 1843, s. 222 ff., Fellström 1942, s. 11 ff., 1947, s. 11 ff., 1950, s. 189 ff., Fahlgren 1956, s. 113 ff.
- 7 Skellefteå husförhörslängd 1724. Al:1. (En källkritisk granskning av handstil, datering etc. planeras i senare projektrapport.) Fellström, Skellefteå sockens krönika (handskrift). Fellström 1942, s. 13 ff., 1947, s. 11 f., 1950, s. 190 ff., Johansson 1970, s. 87 f., Marklund 1982, s. 20 ff.
- 8 Högström 1752.
- 9 *Biografiskt Lexikon* 1, 1843, s. 224.
- 10 Uppsatsen ingår även i *Årsbok för utbildningshistoria*. Red. G. Richardson (under utg.).

Källor och litteratur

Otryckta källor

Skellefteå socken, Husförhörslängd Al:1, 1724.

Fellström, K. A., Skellefteå sockens krönika (handskrift).

Litteratur

ABC-böcker [spridda år, 1500-1800-talet].

Alphabetum græcum. Antwerpen 1534.

Alphabeta varia. 1-2. [Samlingsvolym. Rom 1600- och 1700-talet.]

Askmark, R. 1943. *Svensk prästutbildning fram till år 1700*. Stockholm.

Biografiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män. Uppsala 1843.

Brandell, G. 1931. *Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia*. I-II. Lund.

Brilioth, Y. 1946. *Svensk kyrkokunskap*. 2 uppl. Uppsala.

Bureus, J. 1611. *Runa ABC-boken*. Stockholm.

- Bygdén, L.* 1923–26. Härnösands stifts herdaminne. 1-4. Uppsala.
- Fahlgren, K.* 1956. Skellefte sockens historia. I:2. Uppsala.
- Fellström, K.A.* 1942. Folkundervisningen i Skelleftebygden. Skellefteå.
- Fellström, K.A.* 1947. Från fromhetslivet i Skelleftebygden. Skellefteå.
- Fellström, K.A.* 1950. Från kyrkbacken. Skellefteå.
- Forsgren, T.* 1987. Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850. (Arbetsrapporter från Pedagogiska inst. Umeå univ., Nr 36.)
- Henrysson, S.* 1986. Den svenska sameskolans historia. (Arbetsrapporter från Pedagogiska inst. Umeå univ., Nr 31.)
- Högström, P. M.* 1752. Anmärkningar om folk-ökningen i Skellefteå socken. (Kungl Vet. akad. handl. XVIII. Stockholm.)
- Johansson, E.* 1970. Kvantitativa studier av alfabetiseringen i Sverige. Exempel på källmaterial, metoder och resultat. I: *Historielärarnas Förenings årskrift 1969/70:78-93.*
- Johansson, E.* 1981. Den kyrkliga lästraditionen i Sverige - en konturteckning; Sammanfattning. Kunskapens träd i Norden. I: *Läskunnighet och folkbildning före folkskolan. Mötesrapport III. Nordiska historikermötet 1981:193-224, 263-267.* Jyväskylä.
- Johansson, E.* 1986. På läsbräda, mikrokort och dator - eller kyrkolivets böcker i gammal och ny undervisning. I: *Föreningen Lärare i Religionskunskap, årsbok 1986:89-100.*
- Johansson, E.* 1987. Pater Noster i Rafnasill och Alphabeta varia, eller några av kyrkolivets tecken. I: *Arkivet – historien – rörelsen. Festskrift till Sven Lundkvist.*
- Marklund, H.* 1982. Skola i glesbygd. Örebro.
- Mannsåker, J.* 1954. Det norske presteskapet i det 19. hundreåret. Oslo.
- Willke, I.* 1965. ABC-Bücher in Schweden. Stockholm.

TUULI FORSGREN

De svenska lappmarks- prästernas insats för kyrko- och undervisnings- litteraturen på samiska före år 1850

Bakgrund

■ntresse för mission riktad mot samerna i Lappmarken hade ■funnits hos den svenska kyrkan alltsedan medeltiden, men insatserna hade inte varit särskilt kraftfulla och inte heller lett till något verkligt kristnande av samerna (Haller 1896:1-6). Den svenska statsmaktens behov att stabilisera de oklara gränserna i norr – och helst lägga under sig åtminstone delar av det rika ishavsfisket – sammanföll i början av 1600-talet med kyrkans missionsintressen.

Den kyrkliga organisationen i övre Norrland effektiviserades. Karl IX befallde att det skulle byggas kyrkor i lappmarkerna och att präster skulle bosätta sig där. I början av 1600-talet uppfördes kyrkor i Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk och Enontekis. Behovet av präster som kunde samiska blev stort, liksom behovet av framför allt kyrko- men också undervisningslitteratur på samiska. År 1632 startades den första stadigvarande skolan för samer. Det var den Skytteanska skolan i Lycksele i Ume lappmark (Ruong 1982:59, 134), som i ca 100 år förblev den enda skola som var direkt avsedd för sameung-

domen. År 1723 kom en skolförordning som bl.a. stadgade att varje huvudkyrka i Lappmarken skulle ha en s.k. lappskola (Nordberg 1955:11-14). Under 1700-talets lopp uppstod sådana skolor vid sex lappmarkskyrkor, utöver den redan befintliga i Lycksele. Dessa skolor var i princip tvååriga internatskolor, som på en och samma gång hyste sex elever. Avsikten tycks ha varit att de barn som lärde sig kristendomens huvudstycken och läsningens konst sedan skulle vidarebefordra sina kunskaper, då de återvände hem. De duktigaste eleverna skulle man sända iväg för vidareutbildning och dessa skulle sedan återvända som präster till sitt eget folk. Få sameungdomar slutade dock som präster, men en del blev kringvandrande kateketer (se Widén 1965).

Samiskan fick alltså plötsligt ställning som kyrko- och undervisningsspråk. Vilka problem mötte de präster som blev de första att ta sig an uppgiften att förmedla det kristna budskapet till samerna på deras eget språk och som också blev deras lärare i läsningens svåra konst?

De samiska dialekterna

Av tradition talar man om samiska dialekter. Det vore ibland riktigare att tala om olika språk. En sydsame från Härjedalen och en lulesame från Jokkmokk förstår inte varandra och lulesamen i sin tur förstår inte mycket av det språk som fjällsamerna i Enare (som talar nordsamiska) talar och dessa förstår inte fiskarsamerna (som talar östsamiska) som de bor grannar med. De båda sistnämnda tycker att skoltsamerna talar ett konstigt blandspråk (M. Korhonen [1964] 1981:2-3). Gränserna mellan de olika dialekterna är ibland svåra att dra. Om man vandrar från det sydliga samiska området mot norr och nordöst, så ändrar sig dialekten hela tiden successivt, men det är svårt att dra exakta dialektgränser utan att "göra våld på språkgeografiska fakta" (M. Korhonen [1964] 1981:6).

Traditionellt delar man in samiskan i två huvudgrupper, *västsamiska* och *östsamiska*. Båda grupperna har fem undergrupper. Västsamiskan består av sydsamiska, umesamiska,

pitesamiska, lulesamiska och nordsamiska, östsamiskan av enaresamiska, skoltsamiska, akkala-dialekten, kildinsamiska och tersamiska (M. Korhonen [1964] 1981:3-4). Numera möter man ofta en indelning av dialekterna i tre huvudgrupper i stället, nämligen i *sydsamiska* (= den egentliga sydsamiskan + umesamiska), *centralsamiska* (pite-, lule- och nordsamiska) samt *östsamiska* (Collinder 1953:59 f.).

Att under språkförhållanden som de ovan skisserade trycka en samisk text som kunde accepteras över hela Lappmarken var en omöjlighet. Det fanns dessutom inget samiskt skriftspråk (jfr Wickman 1984), ingen ordbok, ingen skriven grammatik, som kunde underlätta arbetet för de präster som blev pionjärer som översättare. De samiska dialektskillnaderna var inte heller lika väl kartlagda, då arbetet började, som de är idag.

Utgivningen mellan 1619 och 1850

Utgivningens storlek

För att göra framställningen överskådligare har utgivningen delats in i tre perioder. Uppgifterna gäller enbart utgivningen i Sverige. Svenskarna var först med att förse samerna med böcker på deras eget språk. I Finland trycktes något på samiska första gången 1825, vilket förklaras av att landet ju tillhörde Sverige fram till 1809. I Norge var det första samiska tryckalstret Luthers lilla katekes 1728 och så sent som 1878 fick de ryska samerna sin första översättning (Qvigstad & Wiklund 1899).

Huvudkällan till siffrorna i nedanstående tabeller är den samiska bibliografi som Qvigstad & Wiklund gav ut år 1899. Hänsyn har tagits till de revideringar som gjorts av senare forskning. Här tas bara upp litteratur tryckt på samiska och avsedd antingen direkt för samerna eller för samiskt gudstjänstbruk. Litteratur av typ ordböcker och grammatikor, avsedda för språkvetenskapsmän och/eller icke samer som behövde

	S+U	S	U	Slb	Pi	L	N	Summa
1619-1726	5	-	5	-	3	2	1	16
1727-1810	-	1	1	33	-	-	-	35
1811-1850	-	-	-	60	-	4	-	64
Summa	5	1	6	93	3	6	1	115

Tabell 1. Samiska tryckalster i Sverige 1610-1850. Förkortningar: S+U = svårdefinierad blandning av sydsamiska och umesamiska; S = sydsamiska; U = umesamiska; Slb = det εyjiapska bokspråket; Pi = pitesamiska; L = lulesamiska; N = nordsamiska.

	S	C	Summa
1619-1726	10	6	16
1727-1810	35	-	35
1811-1850	60	4	64
Summa	105	10	115

Tabell 2. Samiska tryckalster i Sverige 1619-1850. Förkortningar: S = sydsamiska; C = centralsamiska.

lära sig samiska är inte med (om sådan litteratur se Qvigstad 1899). Varje utgåva, original, nyöversättning, omtryck eller reviderad utgåva räknas. Den principen ger den bästa bilden av tillgången på böcker. Upplagornas storlek är ofta svår att fastställa, men det torde ha rört sig om 500 till 1 500 exemplar per upplaga.

Om vi skriver om Tabell 1 uppdelad efter indelningen i sydsamiska och centralsamiska (jfr föregående avsnitt), de huvudgrupper som representeras i den svenska utgivningen, blir resultatet som i Tabell 2.

Den första perioden är en period med ganska ringa utgivning, av skiftande kvalitet och på olika samiska dialekter. I den andra periodens inledning läggs grunden till det s.k. sydlapska bokspråket, som sedan kom att bli det samiska kyrkospråket för lång tid framöver. Den tredje perioden inleds med att hela bibeln utges på det sydlapska bokspråket (Qvigstad & Wiklund 1899:42 f., 140; Nordström 1896:22 f.; Bygdén II:32, IV:48; Tigerström 1950-51) och utgivningen tycks öka kraftigt. Bakom de till synes så höga siffrorna både under den andra och den tredje perioden ligger en årlig almanacka, som började utges 1795 (Bygdén II:134).

Perioden 1619–1726

Den första, drygt hundraåriga perioden av tryckalster på samiska präglas av en dialektalt sett brokig utgivning. Tyngdpunkten låg på de i vidare mening sydsamiska dialekterna (syd- och umesamiska). Böckerna trycktes i Stockholm, transporterades till norrlandskusten och distribuerades sedan oftast i samband med prästernas visitationsresor till Lappmarken. Nedanstående uppställning visar vilket slag av böcker som utgavs samt deras utgivningsår.

ABC-böcker: 1619, 1632, 1638, 1640, 1667 och 1726.

Katekeser: 1633, 1667 och 1726.

Katekesförklaringar (s.k. spörsmålsböcker): 1637, 1667 och 1668.

Kyrkohandböcker: 1619, 1648 och 1669.

Provtryck ur Nya Testamentet: 1715.

De två första böckerna gavs ut av pitepastorn Nicolaus Andreæ 1619. Den ena var en liten sång- och mässbok och den andra en ABC-bok (Qvigstad & Wiklund 1899:9; Wiklund 1922*b*). ABC-boken gavs troligen ut i en andra upplaga 1632, något som indirekt framgår bl.a. av ett brev från landshövding Johan Graan till Kungl. Maj:t 1667 (Nordbergs samling, Forskningsarkivet, Umeå). Utgivningen av katekesen 1633 ombesörjdes av O.P. Niurenus, kyrkoherde i Umeå. Denne stod

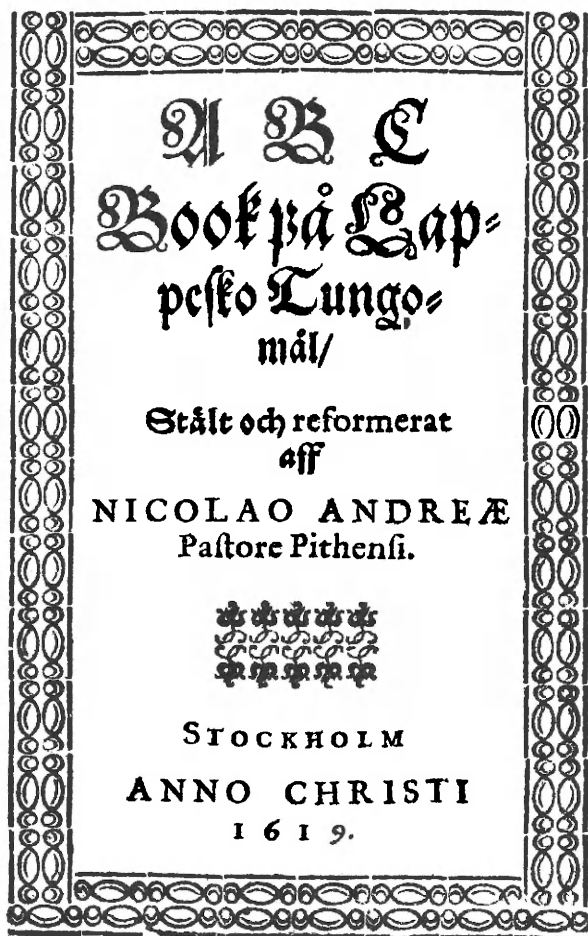


Bild 1. Titelsidan till den första samiska ABC-boken, ABC Book på Lappesko Tungomål / Stålt och reformerat aff NICOLAO ANDREÆ Pastore Pithensi, Stockholm 1619.

också bakom den katekesförklaring som utgavs 1637, en utgåva om vars existens vi kan vara ganska säkra, trots att något bevarat exemplar av boken ännu inte påträffats (Källskrifter 1973:101). Det samiska språk som finns i de böcker som utgavs t.o.m. 1637 döms mycket hårt av språkforskare. Qvigstad & Wiklund (1899:11) betecknar t.ex. språket i den lilla sång- och mässboken (1619) som "kauderwelsch", dvs. rotväliska. Om katekesöversättningen 1633 säger Wiklund (1922a:22) att den vad språket beträffar är "det klenaste i hela denna litteratur". De präster som ombesörjde de första översättningarna hade troligen ganska svaga kunskaper i samiska och lägger man därtill de problem som uppstår, då man ska skriva på ett språk som ditintills saknat skriftspråk, så är svårigheterna uppenbara.

Den svensk-samiska ABC-bok som utkom 1638 i en första upplaga och 1640 i en andra är den första kända boken "med en regelmässig samisk sprogform" (Bergsland 1982:11). Översättaren är anonym. Bergsland (1982) kommer fram till att översättaren troligen använt sig av en arkaisk dialekt från Lule lappmark, förmodligen talad av en numera assimilerad skogs-samisk befolkning. Han uttalar en försiktig förmodan om att 1638 års ABC-bok möjligen kan ha kommit till i samband med den verksamhet som prosten Andreas Canuti bedrev i Luleå, där han undervisade sameynglingar (Bergsland 1982:11; Källskrifter 1973:291).

Den lärde kyrkoherden i Torneå, Johannes Tornæus, fick år 1643 i uppdrag att översätta den svenska kyrkohandboken *Manuale Sveticum* (Stockholm 1639) till samiska. År 1648 kom översättningen ut under titeln *Manuale Lapponicum*. Tornæus kunde själv både finska och samiska och hans översättning grundar sig på tornesamiskan, en nordsamisk dialekt. Han försökte dock skapa något slags medelsamiska, som skulle vara begriplig för så många samer som möjligt (Qvigstad & Wiklund 1899:17 f.). I praktiken blev manualen användbar endast i de norra lappmarkerna.

Nästa "utgivningsväg" koncentrerar sig till slutet av 1660-talet. Under åren 1667–1669 utgavs fem titlar. Översättarna är

något svåra att hålla isär, eftersom det handlar om två präster med samma namn. Båda heter Olaus Stephani Graan. Den ene var kyrkoherde i Piteå, son till en kyrkoherde i Övre Gran i Uppland, och hade lärt sig pitesamiska. Den andre var skolmästare i Lycksele (senare kyrkoherde), född av samiska föräldrar, med umesamiska som första modersmål.

Pitepastorn Graan gav 1667 ut tre böcker på pitesamiska: en ABC-bok, en katekes och en frågebok. Lycksele kyrkoarkiv förvarar ett vackert inbundet band, i vilket alla tre böckerna ingår. Texten i ABC-boken är tryckt så att varannan rad är på svenska, varannan på samiska, i katekesen står den svenska texten till vänster, den samiska till höger. Språket i de av pitepastorn utgivna böckerna var möjligt att förstå så långt norrut som i Jokkmokk enligt ett tingsprotokoll därförån den 20 januari 1668 (Nordbergs samling, Forskningsarkivet, Umeå).

Skolmästare Graan i Lycksele gav 1668 ut en frågebok även han. Av titelbladet framgår klart att den var avsedd för den samiska ungdomen i "Lyckzela Uhmeå Lappmarck" (Qvigstad & Wiklund 1899:22). Det saknades en kyrkomanual som var användbar i de södra lappmarkerna. År 1669 gav skolmästare Graan ut en *Manuale Lapponicum*. Den är mindre till omfånget än Tornæus' manual (1648), varför den brukar kallas *Manuale Lapponicum minus*. Översättningens original är svårt att spåra, då ingen av de samtida omfångsrika manualerna tycks ha stått direktmodell.

Lars Rangius, kyrkoherde i Silbojokk under åren 1709–1717, var född i Ranbyn i Sorsele. Han var same och hade umesamiska som modersmål. Under åren 1701–1713 översatte Rangius Nya Testamentet till umesamiska (Nordberg 1969). Det handskrivna manuset förvaras vid Uppsala universitet. År 1715 utgavs ett provtryck som innehöll första och andra kapitlet av Johannesevangeliet. Detta sändes ut till de samisk-kunniga prästerna för utlåtande och det kom att kritiseras på många punkter. Rangius vägrade att gå med på de förändringar som yrkades. Stolt och hårdnackat höll han på sin variant av samiskan och litade till sin egen språkkänsla. Resul-

tatet av detta blev dels att hans översättning aldrig gavs ut, dels att vi i hans manus faktiskt har ett skriftligt dokument, som bör vara skrivet på genuin umesamiska från 1700-talet. Så vitt jag vet har det ännu inte utnyttjats av språkforskare.

Som ett resultat av 1723 års skolförordning (se ovan) utgavs en ABC-bok och en katekes år 1726. Såsom översättare står Simon Granmark, en samisk student i Uppsala. Han var i själva verket bara korrekturläsare och översättningarna får anses vara gjorda av kyrkoherde Olof Graan i Lycksele, som skrivit på umesamiska. 1726 års två utgivna böcker har en invecklad bakgrundshistoria (se närmare Forsgren 1987:23 ff.). Bl.a. diskuterades en utgivning på mer än en dialekt och kanslikollegium fick ta ställning till översättningar på både umesamiska, pitesamiska och lulesamiska. Endast den umesamiska versionen utgavs. Pengarna räckte inte till mer. ABC-boken finns bevarad, men om katekesen finns bara bibliografiska uppgifter och informationer som framgår av bevarade dokument.

Perioden 1727–1810

Mot slutet av den första perioden hade berörda myndigheter kommit till insikt om de språkliga problem som var förenade med utgivningen av litteratur på samiska. Den andra periodens största insats ligger därför i skapandet av det sydlapska bokspråket. Utgivningen planeras nu bättre och domineras nästan totalt av utgivning på bokspråket. Under mitten av 1700-talet har Lappmarken en intresserad och samiskkundig prästkår (se Haller 1896:75 med ref.), som i översättningsarbetet leds av skolmästaren, sedermera kyrkoherden Pehr Fjellström i Lycksele.

Fördelningen av olika typer av böcker framgår av nedanstående uppställning (både nyöversättningar och revideringar). ABC-böcker: 1744, 1779, 1804 och 1804 (två olika samma år). Luthers lilla katekes: 1744, 1779 och 1807. Katekesförklaringar (s.k. frågesmålsböcker): 1738, 1748, 1755,

1779 och 1805.

Alenius' "frågor och svar" (exakt innehåll okänt): 1742.

Psalmbok med epistlar och evangelium: 1744 och 1786.

Kyrkohandbok: 1744.

Postilla: 1748.

Nya Testamentet: 1755.

Almanackor: 1795–1810.

Två böcker under denna period utgavs på annat språk än det sydlapska bokspråket. Den ena var Fjellströms översättning av "Enfaldig förklaring öfver Martin Lutheri lilla cateches, stäld genom frågor och svar" av ärkebiskop Olaus Svebelius. Översättningen kom 1738 och är på umesamiska (Qvigstad & Wiklund 1899:25). Den andra boken var en skrift av Andreas Alenius på sydsamiska. Titeln lyder i svensk översättning "Några frågor och svar om kristendomen framställda till ungdomens tjänst av missionär A.A.". Den finns inte bevarad, men uppgifterna om dess existens och användning är så vederhäftiga att vi kan vara säkra på att den funnits (se Qvigstad & Wiklund 1899:25 f., Nordberg 1955:109 f.). Den tycks ha varit en kortfattad spørsmålsbok och kan vara ett helt självständigt arbete.

*

Då Pehr Fjellström 1738 uppehöll sig i Stockholm för att övervaka tryckningen av de samiska böcker – en grammatik, en svensk-samisk ordbok (Qvigstad 1899:19 f.) och en spørsmålsbok – som han skrivit, diskuterade riksdagen livligt "den lapska missionens ordnande" och inhämtade också Fjellströms mening i ärendet. Hans skrifter väckte intresse och han fick i uppdrag att översätta Nya Testamentet till samiska (Haller 1896:30 ff.). År 1739 blev Fjellström kyrkoherde i Lycksele. För att han utan alltför stor arbetsbelastning skulle kunna fortsätta sitt viktiga språkliga värv, fick han till hjälp en adjunkt avlönad av offentliga medel (Bygdén II:132).

Ett så stort arbete som en översättning av Nya Testamentet, och på sikt naturligtvis hela Bibeln, krävde viktiga överväganden vid val av samisk språkform.

Nu började ett intensivt översättningsarbete under Fjell-

ströms ledning. Bl.a. utnyttjade han de två nyutnämnda missionärerna för Lappmarken, Pehr Högström och Pehr Holmbom, vilka sändes till honom för att lära sig samiska. De fick deltaga i arbetet. Många andra präster i Lappmarken bidrog också, framför allt med psalmöversättningar. Det första resultatet av detta intensiva arbete blev fyra titlar år 1744 (se nedan). Innan den slutgiltiga språkformen i dessa bestämdes hade två regelrätta språkkonferenser ägt rum.

Konferenserna hölls på befallning uppifrån. I januari 1739 hade Kungl. Maj:t konstituerat Direktionen öfver Lappmarkens ecklesiastikverk som fick i uppgift att leda missionen i Lappmarken (se Haller 1896:30 ff.). Direktionen gav i juli 1743 Härnösands konsistorium befallning att låta sammankalla en språkkonferens för att reglera det samiska språket (Nordbergs samling, Forskningsarkivet, Umeå).

Den första konferensen samlades i Lycksele den 3 oktober 1743 och i den deltog kyrkoherde Fjellström (Lycksele), kyrkoherde Forsberg (Åsele) och kyrkoherde Högström (Gällivare). Ett memorial i språkfrågan, som inkommit från kyrkoherde Læstadius i Arjeplog, behandlades också. Protokollet underskrevs den 15 oktober 1743.

Det blev nödvändigt med ytterligare en konferens och den sammankallades till Umeå och började den 9 april 1744. I denna andra konferens deltog kyrkoherde Fjellström (Lycksele), kyrkoherde Johan Læstadius (Arjeplog), Henrik Ganander (nyutnämnd kyrkoherde i Sjundeå, Finland, tidigare komminister i Enontekis) samt lektor Pehr Holmbom (Härnösand). Denna konferens avslutades först den 14 maj 1744.

Protokoll från båda konferenserna finns i avskrift i Nordbergs samling (Forskningsarkivet, Umeå). De detaljerade protokollen redogör för de diskussioner som fördes och de resultat man kom fram till, då de olika dialekterna skulle samsas. Helt överens var man inte – inte ens i princip. Kyrkoherde Læstadius ansåg t.ex. i sitt insända memorial, att pitesamiskan skulle ligga till grund för skriftspråket och menade att det var den tydligaste och bästa samiskan. De i Lycksele närvarande medgav att pitesamiskan är tydlig. "Men har han av-

seende på sielwa orden, och deras grammaticaliska böjelser, så wil whar och en, i sådant afseende påstå sin Dialect wara mäst regulier och den bästa; och man lærer i en sådan twist näpligen finna någon skiljesman; som ock troligt är, at ena Dialecten lærer i sig sjelf ej wara stort bättre elr rättare, än den andra." Læstadius gav med sig på den punkten och man kom överens om att inte utan grund gå ifrån "den dialect Kyrkjoherden Fiellström uti sina arbeten brukat, och man redan på många ställen i lappmarkerne begynt at fortplanta" (dvs. umesamiska). De principer för ortografin som Læstadius' memorial innehöll mottogs dock positivt av lyckselekonferensen. Man försökte också finna ord som skulle vara begripliga i så många av dialektområdena som möjligt.

I lyckseleprotokollets tredje paragraf, punkt fyra sägs följande: "Som man nu aktar onödigt, at hädanefter wid Scholorne läsa swänska, har man ej welat, som förr skjedt, införa swänska Texten brede wid den lappska uti a.b.c.Boken och Lutheri Cateches." Man vill alltså frångå principen i 1723 års förordning, som anbefaller tvåspråkiga böcker. Tanken var måhända att ett fungerande samiskt skriftspråk skulle minimera behovet av kunskaper i svenska inom den samiska befolkningsgruppen – åtminstone för den religiösa undervisningens räkning. Därtill kom den under mitten av 1700-talet dugliga prästkåren, där många behärskade samiska. Verkligheten var också att samerna i söder började kunna alltmer svenska och samerna i norr hade finskan som hjälpspråk och ofta gudstjänstspråk (se Haller 1896:100 ff.).

Umeåkonferensen fortsatte det arbete som påbörjats i Lycksele året innan och i vilket Læstadius och Ganander på grund av årstidens menföre inte kunnat deltaga. Av protokollet framgår att Ganander inte var nöjd med beslutet att grunda språket på Fjellströms umesamiska. Han ville att nordsamiskan skulle ligga till grund. Då detta inte gick att genomdriva, försökte han få igenom fler nordsamiska drag, men misslyckades även på den punkten. Han tvingades med hänsyn tagen till båtlägenheter lämna konferensen, innan den avslutats och for med all sannolikhet hem ganska missnöjd.

Sedan man fastställt de ortografiska, grammatiska och lexikala principerna, övergick man till att tillsammans granska och revidera språket i de översättningar Fjellström hade frambragt: "nemln abcBoken, Lutheri mindre Cateches, Kyrkiohandboken, Evangelia och Epistlar med thertil hörige collecter och Böner, Christi pino Historia, jämte then i våra svenska Psalmböcker befintelige Böneboken, samt en hop af åtskilliga efter Swänskan öfwersatte Psalmer." Vi kan anta, att det är genomgången av dessa arbeten som är orsak till konferensens ovanliga längd. Redan 1744 utkom de fyra första titlarna på det som sedan skulle komma att kallas sydlapska bokspråket. Det var en ABC-bok, Luthers lilla katekes, en psalmbok (med evangelium och epistlar i samma band) och en kyrkohandbok.

Målet hade varit ett samiskt skriftspråk som förstods över hela det samiska språkområdet inom Sveriges gränser. Redan eftervärldens benämning på detta språk – det sydlapska bokspråket (Wiklund 1915:5) – visar att man inte lyckades helt (jfr Sköld 1984:24). Man hade skapat ett språk, vars kärna ligger hos dialekterna i den nordliga delen av Ume lappmark (närmast Sorsele) och möjligen också den södra delen av Pite lappmark. Ordförrådet är huvudsakligen gemensamt för dialekterna i Lule, Pite och Ume lappmarker. Till den nordliga torne-samiskan tas nästan ingen hänsyn alls (Qvigstad & Wiklund 1899:26 f.; jfr Qvigstad 1899:20 f.). Det var också ett typiskt skriftspråk, i praktiken talat av ingen, men ändå förstått av ett större antal samer än de som till fullo kunnat förstå vart och ett av de tidigare tryckta samiska alstren.

Den enorma arbetsinsats som gjordes av språkkonferensernas deltagande präster väcker djup beundran, trots att de inte riktigt lyckades i sin föresats att skapa ett språk gångbart över hela den svensk-finska lappmarken. Från Torne lappmark visar visitationsprotokoll från Jukkasjärvi, Enontekis och Kautokeino år 1750, att de böcker som kom ut på det sydlapska bokspråket inte var användbara i norr (Haller 1896:90, not 6). I resten av den svenska Lappmarken kunde böckerna användas.

När böcker väl började tryckas och ges ut på det syd-lapska bokspråket, kom detta språk att i viss mån uppfattas som ett "finare" språk. Den religiösa litteraturens dominans på bokspråket är massiv och den samiske läsaren kunde alltså förledas att förknippa innehåll med form. Långt in i våra dagar har gamla samer kunnat ge luft åt åsikten att samiskan i de gamla översättningarna av Bibeln var den "riktiga lapskan" (Kuoljok-Angéus 1987). En språklig påverkan från det syd-lapska bokspråket på vardagssamiskan finns också på samma sätt som vårt svenska språk är påverkat av språket i de svenska bibelöversättningarna.

*

År 1748 gav Pehr Högström (kyrkoherde i Gällivare, fr.o.m. 1749 kyrkoherde i Skellefteå) ut två böcker, en postilla och en katekesförklaring. Högström hade vidareutvecklat det syd-lapska bokspråket och försökt göra bokspråket mera anpassat till de nordligare dialekterna. Han säger själv om sin "medellapska" att den bör passa dialekterna i Ume, Pite, Lule och Torne lappmarker.

Postillan var en översättning av J.G. Gütners tyska postilla (1725), som kommit i svensk översättning 1737. I postillan ingår också fyra predikningar som Högström skrivit själv. Boken blev mycket utnyttjad av de kringvandrande kateketerna. Högströms postilla kom ut i en andra reviderad upplaga 1855 och har enligt Nordberg (1955:107) "nyttjats ända till nuvarande tid".

Den katekesförklaring som Högström utgav är ett originalarbete och boken var en mycket populär bok bland samerna. Den kom i nytryck 1779, 1805, 1837 och så sent som 1851. Frågor och svar är anpassade till den samiska verkligheten och boken innehåller dessutom en kalender som är ett slags samisk "bondepraktika" (Nordberg 1955:105 f.), troligen den första profana text som tryckts på samiska i Sverige.

Fjellströms översättning av Nya Testamentet var färdig år 1754 och trycktes 1755. Det färdiga manuset hade då gått igenom av Fjellström och kyrkoherde Læstadius (Arjeplog) vid en sammankomst i Skellefteå samma år. Den språkform som

finns i Fjellströms översättning är den högströmska varianten av det sydlapska bokspråket, som hädanefter blir den officiella varianten av detta språk.

Av de båda ABC-böckerna 1804 var bara den ena nyskriven, den andra var tredje upplagan av Fjellströms ABC-bok från 1744. Vem som utgav den nya vet vi inte, men i den finns en del rimmade böner i antikva och det var en nyhet. Båda ABC-böckerna är tryckta i Härnösand.

Från och med 1795 började Kungl. Vetenskapsakademien att ge ut en årlig almanacka på det sydlapska bokspråket (Bygdén II:134). Almanackornas innehåll är det för den tiden vanliga, dvs. hur många år som förflutit sedan världens skapelse, uppgifter om kungahusets medlemmar, årets plats i solcirkeln, väder och vindriktning för nästan varje dag, soluppgång och solnedgång, marknader osv. (Qvigstad & Wiklund 1899:35 f.). Dessa almanackor innehöll ända fram till och med 1805 års almanacka en liten artikel av mera allmänt intresse (svensk historia och geografi). Mellan 1805 och 1820 tryckte man bara om de gamla artiklarna och fr.o.m. 1821 upphör de att ingå i almanackan.

Resten av den litteratur som trycktes under perioden är språkligt reviderade upplagor av tidigare böcker. När Fjellströms översättning av Nya Testamentet utkom år 1755 var det bara en översättning av Gamla Testamentet som återstod för att göra den kyrkliga litteraturen på samiska komplett. Under hela den resterande delen av perioden pågick också arbetet med att översätta hela Bibeln.

Perioden 1811–1850

Perioden börjar med utgivningen av hela Bibeln på det sydsamiska bokspråket 1811. Nästan två tredjedelar av periodens övriga utgivning består av den årliga almanackan. I övrigt dominerar den s.k. uppbyggelselitteraturen, traktaterna. Lars Levi Læstadius gav ut fyra titlar på lulesamiska. Dessa titlar är inte översättningar, och att lulesamiskan i dessa utgör bas för

litteratur skriven på samiska förebådar den dialektsplittring i utgivningen som åter är på väg att utvecklas.

Utgivningen under perioden fördelar sig på följande sätt:

ABC-bok: 1844

Katekes:1828

Katekesförklaringar (spörsmålsböcker): 1829, 1837, 1847

Psalmbok: 1849

Hela Bibeln: 1811

Nya Testamentet: 1811

Kyrkohandböcker: 1812, 1850

Uppbyggelselitteratur (traktater): 1811, 1811, 1811, 1813, 1813, 1813, 1841, 1841, 1849, 1850

L.L. Læstadius' verk: 1839, 1842, 1844, 1847

Almanackor: 1811–1850

Denna uppställning visar att utgivningen är koncentrerad till de första åren efter Bibelns utgivande och till de sista åren av perioden.

Då Fjellströms översättning av Nya Testamentet utkom år 1755, låg alltså ännu Gamla Testamentet och väntade på en samisk översättning. Fjellström dog 1764 och det blev svårt att finna en ersättare för honom. Kyrkoherde Samuel Öhrling i Jokkmokk åtog sig så småningom den stora uppgiften. Tillsammans med skolmästarna Emanuel Öhrling (Arjeplog) och Nathanael Fjellström (Jokkmokk) slutfördes översättningen av Gamla Testamentet i Jokkmokks prästgård vintern 1794–95. Tryckning och korrekturläsning gick långsamt och i början av 1800-talet, när den delen av arbetet började fullbordas, upptäckte man att Fjellströms översättning av Nya Testamentet behövde en modernisering. En ung student i Uppsala, Erik Johan Grönlund från Arvidsjaur, fick ensam genomföra den språkliga revideringen av Nya Testamentet, eftersom alla, som deltagit i arbetet att översätta Bibeln, vid det laget avlidit. Bibeln trycktes i Härnösand och samtidigt bekostade det Britiska bibelsällskapet ett separattruck av Nya Testamentet. (P. Læstadius, brev den 29.8.1833, Nordbergs samling, Umeå; Nordström 1896:22 f.; Qvigstad & Wiklund 1899:42 f.; Bygdén II:32, IV:48; Tigerström 1950-51.)

Det Evangeliska sällskapet bildades i Stockholm år 1809. Det hade som sin uppgift att sprida religiös litteratur och fick ekonomiskt stöd från England och Skottland. År 1815 överlät sällskapet sina tillgångar till det nybildade Svenska Bibelsällskapet (Nordisk Familjebok, band VII:1118; E. Rodhe 1906). Något som kallade sig F.R.S. (= För Religionens skull) utgav också religiösa skrifter, s.k. traktater. Mellan 1811 och 1850 utgav dessa sällskap tio olika titlar med uppbyggelselitteratur på samiska (Qvigstad & Wiklund 1899:55 f.). Traktaternas språk var tidstypiskt. I starka och bjärta färger predikade de om synd och skuld. De delades ut gratis, mest till s.k. fattigt folk.

Den svenska kyrkan fick en ny kyrkohandbok år 1809 och denna översattes mycket snabbt till samiska. Den kyrkohandbok på samiska, som ditintills varit i bruk, var tryckt 1744 och var en översättning av 1693 års svenska kyrkohandbok. Den nya översättningen trycktes i Uppsala 1812 och enligt en uppgift hos Grape (1853:93) är den gjord av Erik Johan Grönlund.

Av de katekesförklaringar som kom under perioden är upplagorna 1829 och 1847 en översättning av den s.k. lindblomska omarbetningen av den gamla Svebelii förklaring. År 1837 kom en ny upplaga av den högströmska frågeboken.

De två ABC-böcker som givits ut 1804 var sinsemellan ganska olika och de slogs 1844 ihop till en enda ABC-bok. I Lycksele kyrkoarkiv finns ett ganska stort antal av 1844 års ABC-bok. De tycks vara helt oanvända, troligen beroende på att det i Lycksele vid denna tid inte längre fanns någon som lärde sig läsa på samiska.

Svenska kyrkan fick år 1819 den s.k. wallinska psalmboken. Den samiska psalmbok som kom 1786 byggde i huvudsak på den svenska psalmboken från 1695. I och med den wallinska psalmboken blev en ny samisk psalmbok aktuell. Kyrkoherde Gustaf E. Rhen blev redaktör för denna psalmbok som kom ut först år 1849. Om de samiska psalmböckerna och deras förlagor har Hasselbrink (1958) skrivit ingående.

Lars Levi Læstadius, kyrkoherde i Karesuando och senare i Pajala, utgav fyra originalverk på samiska. Han skrev på ett

språk som Wiklund ibland kallar det nordlapska bokspråket, ibland det nordlapska skriftspråket (Wiklund 1915:5, 129). Termerna skall inte förväxlas med begreppet nordsamiska. I litteraturen kallas språket ibland också för kåtalapska (Qvigstad & Wiklund 1899:52).

Av de fyra skrifterna är tre stycken småskrifter, mellan 15 och 21 sidor långa. Den fjärde titeln, Tåluts Suptsasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra (= Gamla berättelser om Gud och människan) är en bok på 259 sidor, tryckt i Härnösand 1844. Den är känd för ett schwungfullt språk med genuint samiska tongångar. Innehållet är en återberättelse av den bibliska historien. L.L. Læstadius' samiska skrifter är numera åtkomliga i översättning till både finska och svenska för den intresserade. De har översatts till svenska av Georg Gripenstad och till finska av Lauri Mustakallio och givits ut i en gemensam volym. Se L.L. Læstadius 1978.

Allmänna slutkommentarer

Petrus Læstadius' kritik

Petrus Læstadius, yngre bror till Lars Levi Læstadius, innehade missionärstjänsten i Pite lappmark från den 23 december 1826 fram till hösten 1832, då han blev utnämnd till visitator i Lappmarken för de tre påföljande åren (inledningen till Læstadius 1928). Sina resor i Lappmarken som visitator har han beskrivit i sina Journaler (de utgavs 1831 och 1833). Djupt skuldsatt tog P. Læstadius tjänsten som kyrkoherde i Vibyggerå hösten 1836 och redan 1841 avled han, endast 39 år gammal.

Den 29 augusti 1833 sände P. Læstadius in visitationsakterna för år 1833 till "Max. Ven. Consistorium i Hernösand". Med akterna följer ett långt brev som sammanfattningsvis kommenterar erfarenheterna som visitator. Detta brev innehåller också en del uppgifter om bokbeståndet i Lappmarken och

en hel del kritik (Nordbergs samling, Forskningsarkivet, Umeå).

P. Læstadius påpekar att bristen på läroböcker i Lappmarken hör till de stora olägenheterna. "För närvarande är dock med Bokväsendet en fullkomlig oreda, och har verkligen länge nog varit det." Bland orsakerna till denna "oreda" nämner han bl.a. det faktum att församlingarna inte anmäler bristen på böcker förrän upplagan är helt slut och då tar det tid för konsistoriet att leverera de önskade böckerna, "emedan ingen direct communication sjöledes äger rum mellan Hernösand och de Westerbottniska städerna och orterna med vilka Lappmarken har communication". Han föreslår att de samiska böckerna skall deponeras i Stockholm, varifrån de kunde fraktas till Piteå, Luleå eller Umeå för vidare befordran med handelsmän upp till marknaderna i Lappmarken. Ett annat problem var att böckerna sällan var åsatta ett pris och prästerna därför hade svårt att ta betalt, och inte visste vad de skulle göra med de medel de eventuellt tog in på bokförsäljningen.

Petrus Læstadius övergår sedan till att i detalj redogöra för den "oreda" som enligt honom råder.

Det olämpliga formatet på den samiska Bibeln (1811) – P. Læstadius skriver "att den nästan kan sägas utgöra en mansbörda" – gör den föga efterfrågad. Det finns i princip ett exemplar vid varje lappkyrka. Han tror att upplagan i själva verket "är att betrakta, såsom den der kommer att maculeras [---]". Han skriver, att om man vill "påräkna en allmän Bibelläsning hos Lapparna, då måste en annan upplaga påtänkas. Dermed kan dock icke vara någon brådska: nog brådskadat då den ifrågavarande utkom, öfversatt från en Svensk Prof-öfversättning, som sannolikt aldrig blir antagen."

P. Læstadius anser att tills samerna lärt sig "läsa inan i Bok" har de en Bibel nog i Nya Testamentet. I Lappmarken finns år 1833 två upplagor av Nya Testamentet. Den upplaga som gavs ut i översättning av Pehr Fjellström 1755 finns fortfarande kvar och dessutom finns det separattruck av Nya Testamentet som kom i samband med bibelutgivningen (1811). P. Læstadius föredrar den gamla upplagan och säger att den nyare "har sämre både papper, stilar och inbindning än den

förra. Till och med språket är sämre och trycket vårdslösadt." Någon stor efterfrågan på Nya Testamentet är det inte. Den nya upplagan utdelas till skänks, förmodar P. Læstadius.

Postillan (1748), översatt av Högström, finns inte längre till salu, men är efterfrågad, framför allt av kateketerna. Varje kyrka borde ha ett parti att tillgå för försäljning.

På Psalm- och Evangelieboken (senast utgiven 1786) är det större åtgång än på de ovan nämnda böckerna. P. Læstadius förmodar att det inte finns något stort parti kvar av upplagan och därför "ingingo Rhen och jag för tvenne år sedan en förening till Nya Psalmbokens öfversättande på Lappska [---]". Arbetet går långsamt, men P. Læstadius hoppas på en ny samisk psalmbok "inom ett Decennium". Den kom först 1849.

Tillsammans med Psalmboken sägs Högströms frågebok vara "denna Lappska Allmogens förnämsta Religionsbok". Han meddelar att den är alldeles utgången i Sorsele, Jokkmokk och Gällivare, att det i Arvidsjaur finns 60 exemplar och i Arjeplog 12. Han ber att konsistoriet, om det ännu har något parti liggande, ska sända honom 150–200 exemplar till nästa Åsele marknad, så ska han själv distribuera dem till de församlingar som behöver dem.

Något tycks ha hänt upplagan av den Kyrkohandbok som kom ut 1812. Enligt P. Læstadius låg upplagan på åtminstone 200 à 300 exemplar och det finns inte ens 20 i Lappmarken. Till detta säger han dock att den "är så illa och på sina ställen felaktigt öfversatt, att det i detta afseende kan vara en ren vinst att upplagan förkommit".

Den lindblomska katekesen, som översattes av Samuel Edvard Rhen (1829), är enligt P. Læstadius en tämligen onödig bok. Samerna köper den bara därför att Luthers lilla katekes finns däri. När den distribuerades i Lappmarken, hamnade "betydliga partier" av boken i församlingar, där det inte fanns några samer. I brist på prisuppgift delades den också ut gratis på sina ställen. Den "Gamla Spörsmålsboken", dvs. Svebelii förklaring (vars tredje upplaga trycktes 1790), efterfrågas fortfarande av äldre personer, men "den torde vara utgången".

År 1828 lät P. Læstadius på egen bekostnad trycka upp

Luthers lilla Cateches, eftersom den var totalt slut. Under sin sista vinter som visitator fann han i Gällivare sakristia "144 inbundna och väl conditionerade exemplar, hvilka under den stora bristen kunnat komma väl till pass [---]". Nu anhåller han om att få ta dessa exemplar och skicka till de orter, där de behövs.

P. Læstadius efterlyser partier av ABC-boken. Vilken av 1804 års två ABC-böcker han avser, framgår inte. Han beskriver ABC-boken som tryckt på "otjenligt papper", eftersom det är alltför tunt. Dessutom påpekar han att den sänts till Lappmarken oinbunden och att alla böcker som kommer dit måste bindas före leveransen. Församlingarna klagade mycket över bristen på ABC-böcker. "Comminister Grönlund i Quickjock skrifver, att han måste låta lapparna läsa i Svensk Abcbok, Scholmästaren Engelmark i Gellivare att han är alldeles utan i skolan. Äfven i Jockmock, Arvidsjaur, Arjeplog och Sorsele är brist." P. Læstadius anhåller om att av konsistoriet få sig tillsänt ett parti på enahanda sätt som av Högströms frågebok. Eftersom det förekommit att partier av samiska böcker blivit liggande hos pastorer i Västerbotten, så vågar P. Læstadius en förmodan om att det i "Ume Skellefte Lule eller annorstädes" finns ett bortglömt parti.

Detta brev från Petrus Læstadius till konsistoriet i Härnösand ger oss en föreställning om de praktiska problem som den samiska bokutgivningen innebar. Det var inte bara en fråga om att finna duktiga översättare och en riktig språkdräkt. Det var så sent som 1833 också en kamp med dålig information och dåliga kommunikationer vid distributionen av de böcker som kom ut.

Slutord

Vi kan konstatera att utgivning av kyrko- och undervisningslitteratur på samiska började relativt snabbt efter reformationen. Viljan att satsa på samerna var stor hos de svenska myndigheterna och kyrkan. Den första perioden (1619–1726) präglades av en dialektal brokighet och en ryckig utgivning. Den

verkliga glansperioden i den samiska utgivningen kom i mellanperioden (1727–1810). Då verkade prästmän som Pehr Fjellström och Pehr Högström i Lappmarken och där fanns gott om samiskskunniga präster som hade ett verkligt intresse av att göra en insats för samernas förkovran. Det sydlapska bokspråket skapades och därmed möjligheten till en enhetlig och välplanerad utgivning. En efter den tidens mått mätt i det närmaste komplett kyrko- och undervisningslitteratur skapades. Den sista perioden (1811–1850) inleds med att hela Bibeln kommer ut på samiska (1811). Därefter dominerar perioden av s.k. uppbyggelselitteratur och dessutom kan de första tendenserna till en dialektalt differentierad utgivning skönjas.

Prästernas roll i den alfabetiseringsprocess i Lappmarken, som det här är fråga om, är mycket massiv. Eftersom det skrivna ordet hade en given plats i den svenska kyrkan, måste medborgarna för att kunna anses som rättrogna kristna också kunna läsa sina kristendomsstycken. Överallt i Sverige var det under denna tid prästernas sak att övervaka denna inläring. Lappmarkens präster hade den dubbla plikten att först bokstavligen förse samerna med det skrivna ordet, därefter lära dem läsa det. Många av Lappmarkens präster gjorde beundransvärda insatser under svåra yttre arbetsförhållanden.¹

Not

- 1 Denna artikel är en förkortad version av en arbetsrapport, Forsaren 1987.

Litteratur

Bergsland, Knut 1982. Den svensk-samiske ABC fra 1638 som sproghistoriskt dokument. I: *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nordskandinavien. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982.* (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar Nr 26. 1982.): 11-20. Umeå.

- Bygdén, A.L.* 1923-28. Härnösands stifts herdaminne I-IV. Uppsala/Stockholm.
- Collinder, Björn* 1953. Lapparna. En bok om samefolkets forntid och nutid. Stockholm.
- Forsgren, Tuuli* 1987. Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619-1850. (Arbetsrapporter från Pedagogiska inst. Umeå univ., Nr 36.) Umeå.
- Grape, Isak* 1853. Minne af presterskapet i Lappmarks-Församlingarne inom Hernösands stift. Umeå.
- Haller, Elof* 1896. Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden. Stockholm.
- Hasselbrink, Gustav 1958. Lapska psalmböcker i Sverige. I: *Forum Theologicum. Årsbok för Härnösands stifts teologiska sällskap*, 15: 19-51. Örnsköldsvik.
- Korhonen, Mikko [1964] 1981. Lapin murteiden keskinäisistä suhteista. I: *Lapin tutkimusseuran vuosikirja*, V. [Översättning av Bo Wickman under titeln Samiska dialekter (Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet. Stencil 1981). Uppsala.]
- Kuoljok-Angéus, Susanna 1987. Gamla samiska böcker. I: *Samefolket*, Nr 9/1987: 16-17.
- Källskrifter 1973, se Nordberg, Erik 1973.
- Læstadius, Lars Levi* 1978. Saamenkieliset saarnat ja kirjoitukset. Samiska predikningar och skrifter. Suomentanut Lauri Mustakallio, från samiska till svenska Georg Gripenstad. Helsingfors.
- Læstadius, Petrus* 1928. Journal av Petrus Læstadius, Första året av hans tjänstgöring såsom missionär i Lappmarken, Förra delen (I), Senare delen (II). [Originalutgåvan utgiven 1831. Stockholm.]
- Læstadius, Petrus* 1833. Petrus Læstadius journaler, 2. Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, inefattande åren 1828-1832. Stockholm. [Faksimileupplaga med kommentar, utgiven i Umeå 1977.]
- Nordberg, Erik* 1955. Arjeplogs lappskola. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 89-90.) Stockholm.
- Nordberg, Erik* 1969 Specimen Novi Testamenti lapponici.

- Provtryck år 1715 av Lars Rangius' översättning av Nya Testamentet till lapska samt Skriftväxlingen mellan Georg Wallin i Härnösand och lappmarksprästerna om lapsk ortografi. Grammatikprov. Ordlistor. (Svenska landsmål och svenskt folkliiv. B. 66.) Uppsala.
- Nordberg, Erik* 1973. Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet, samlade och utgivna av Erik Nordberg. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar Nr 11. 1973.) Umeå.
- Erik Nordbergs samling* rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet och 1700-talets första hälft. Svenska kyrkans relationer till samerna i äldre tid, hur den kristna läran spreds och hur kyrkor byggdes och skolor inrättades i lappmarken. Handskrift 25, Forskningsarkivet, Umeå universitet, Umeå.
- Nordisk Familjebok*. Andra upplagan. Stockholm 1904-1926.
- Nordström, M. 1896. Om kristendomens utbredande bland de svenska lapparna. I: *Från Hernösands stifts bibelsällskap*: 12-24. Hernösand.
- Qvigstad, Just 1899. Uebersicht der geschichte der lappischen sprachforschung. I: *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja*, 16: 11-29. Helsinki.
- Qvigstad, Just & Wiklund, Karl Bernhard 1899. Bibliographie der lappischen Litteratur. (Suomalais-ugriiaisen seuran toimituksia XIII.) Helsinki. [2. impression, Stockholm 1978.]
- Rodhe, E. 1906. De svenska bibelsällskapens uppkomst. I: *Kyrkohistorisk Årsskrift* (Skrifter utgivna av Kyrkohistoriska föreningen. I:7): 135-170. Stockholm.
- Ruong, Israel* 1982. Samerna i historien och nutiden. 4:e helt omarbetade upplagan. Stockholm.
- Sköld, Tryggve 1984. Pehr Fjellström och det svensksamiska skriftspråket. I: *Saga och Sed* (Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok) 1984: 16-26. Uppsala.
- Tigerström, Harald 1950-51. Bibeln på lapska. I: *Norrbotten (Norrbottnens läns hembygdsförenings årsbok)* 1950-1951. Luleå.
- Wickman, Bo 1984. Entwicklungslinien der lappischen

Rechtschreibung. I: *Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder.* (= *Philologica Germanica* 6.) Wien.

Widén, Bill 1965. Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands lappmarker 1744–1820. (*Acta Academiae Aboensis, Ser. A Humaniora, Humanistiska Vetenskaper, Socialvetenskaper, Teologi*, Vol. 29 nr 1.) Åbo.

Wiklund, K.B. 1915. Lärobok i lapska språket. Andra reviderade upplagan. Uppsala.

Wiklund, K.B. 1922a. De första lapska böckerna. I: *Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 9: 13-28. Stockholm.

Wiklund, K.B. 1922b. ABC-bok på lapska. Stockholm 1619. Med en efterskrift om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid af Prof. K.B. Wiklund. (Faksimileupplagor af äldre svenska tryck V.) Stockholm.

LARS ERICSSON

Anders Pålsson – ett Guds barn i Finnmarken

För ungefär hundra år sedan, i januari 1886, gick en märklig man ur tiden i Ulfsjö by i Stöde socken i Medelpad. Det var Anders Pålsson. Han blev 91 år gammal och bodde hela sitt liv i födelsebyn i Medelpads södra finnmark. Vanligtvis har folket i våra avlägsna bygder levt sitt liv och lämnat detta jordiska utan att det satt några större spår på skrivna blad. När det gäller Anders Pålsson finns det en levnadsteckning, som skrevs av hans vän Jonas Petter Wiklander från grannbyn Tjärnsjön. Den publicerades 1887 i tidskriften *Svärdet och Murslefven*. Tack vara vänligt tillmötesgående från Johan Nordlander-sällskapets redaktör publiceras den nu på nytt i *Oknytt*, ungefär etthundra år efter Anders Pålssons död. Det är nämligen min uppfattning att den är av intresse även för en nutida läsare.

Anders Pålssons hemby Ulfsjön i Stöde socken fick sin första nybyggare år 1602 och är en av många finska bosättningar i ett stort sammanhängande skogsområde på bägge sidorna av gränsen mellan Hälsingland och Medelpad. Andra finnbyar inom Stöde sockens södra utmarker är Gransjön och Tjärnsjön. Inflyttningen av finnar i området var mycket livlig i början av 1600-talet. Omkring år 1630 var mellan 20 och 25 % av Stödes befolkning finnar. Finnarna på Ulfsjön bodde långt från kyrka och bygd. Det var mer än två mil mest väglöst land till kyrkan. Ulfsjöborna kallades ofta i folkmun för *motto-gubbar*. (Jfr härom *Nordsvenska ortsboöknamn* sammanställda av Lars-Erik Edlund, Umeå 1984, s. 17, samt dens. *Studier över nordsvenska ortsboöknamn*, Umeå 1985, s. 98 f., 271.) Det var en anspelning på en av deras viktigaste maträtter.

Motto är en stadig gröt på kornmjöl som åts med fläsk, flott eller smör. Även mjölk eller mjölksås kunde duga. En äkta finnskogsmotto skall vara så hård att man kan hugga yxan i den och bära den över axeln.¹

Jonas Petter Wiklander, Pålssons levnadstecknare, var bonde i Tjärnsjön, en grannby i finnmarken. Också han blev hembygden trogen hela sitt liv. Wiklander var en av ledargestalterna inom Gransjöns baptistförsamling som grundades redan år 1856 och hade sina medlemmar spridda bland skogsbyarna i finnmarken.

Svärdet och Murslefwen, den tidskrift som publicerade Wiklanders levnadsteckning över Anders Pålsson, utkom i Sundsvall under åren 1884–1888. Den var organ för Sundsvalls Missionsförening men försvann som så mycket annat vid stadsbranden 1888. Redaktören C.G. Lagergren emigrerade till Amerika. Där blev han sedermera professor. Tidningen hade en föregångare som kanske är mera känd. Det var *Evangelisten*, en baptistisk uppbyggelseskrift varpå utgivningsbevis utfärdades i Stockholm för baptistpredikanten Anders Viberg år 1856. Anders Viberg anses ju som en av baptismens främsta pionjärer. C.G. Lagergren blev redaktör för *Evangelisten* år 1874, och tidningen fick en fortsättning under namnet *Svärdet och Murslefwen* i Sundsvall 1884–1888.

Sundsvall var ett viktigt centrum för baptistisk verksamhet vid den här tiden. Förutom i hela Norrland administrerades verksamhet också i Dalarna, Blekinge och på Gotland från Sundsvall. Det kan också synas anmärkningsvärt att man hade skollärare anställda. Vissa år uppgick antalet lärare till ett 25-tal, som mest 33 st. år 1871. Man bedrev en livlig vardagsskoleverksamhet på sina håll. Detta hade sin grund i att man var kritisk till kristendomsundervisningen i folkskolan, men berodde även på att lärare som blev baptister inte alltid fick fortsätta undervisa i den allmänna folkskolan. Efter att lokalerna i Sundsvall brunnit 1877 överlät man mer av vardagsskoleverksamheten direkt på församlingarna. Ett mått på vardagsskoleverksamheten är att enbart i Sundsvalls Missions-

förenings verksamhetsområde antalet barn i vardagsskolan under flera år på 1870-talet var omkring 3 000 st.

Av Anders Pålssons levnadsteckning framgår att folkväckelsen i skogsbygden i Medelpad har gamla rötter. När den första baptistförsamlingen grundades i Sundsvall år 1855 hade det gått nästan 40 år sedan Pålsson mötte predikanten Johan Hellman från Hudiksvall.

Härmed överlämnas ordet till Jonas Petter Wiklander:

*

Anders Pålson föddes den 30 augusti 1794 i Stöde och Ulfsjön, en by belägen 2 1/4 mil söder om Stöde kyrka. Redan såsom barn utmärkte han sig för stora förståndsgåfvor, ett okufligt mod och en stark vilja. Han var sina syskon och jernåriga öfverlägsen i insigt och fysisk kraft. De första bokstäfverna inhemtade han af sin moder vid spinnrocken. "Min moder var min skollärlarinna", plögade han säga. Hos honom fanns en brinnande lust efter vetande och kunskaper. Han genomläste de böcker och skrifter han kunde öfverkomma. Boksamlingarna voro icke så stora den tiden på landet. De utgjordes i vanliga fall af gamla psalmboken, gamla katekesen och t.ex. historien om "Lunkentus" eller något dylikt. I Anders Pålsons fadershem fanns derjemte en liten gammal bibel innehållande gamla och nya testamentet. Om studiet af denna bok säger han: "Jag fick en synnerlig lust att läsa i denna bibel, framför allt i gamla testamentet och i all synnerhet de ställen, som tala om tappre krigare och väldige stridsmän, t.ex. David som slog Goliat, Simson med flere som ensamme slogo stora härar; på samma sätt förhöll det sig med de straffdomar, som uttalades genom profeterne öfver det ohörsamma folket." Vi skönja här redan hos barnet hufvuddraget uti vår hjertes skaplynne. Han var en kräftfull kämpanatur, som alltid kände sig kallad att strida mot orättvisan till förmån för hvad i hans ögon framstod såsom sanning och rätt. Ett annat exempel derpå vilja vi anföra. Samma läslust, som framträdde hos barnet, utmärkte äfven ynglingen. Han kom öfver Sveriges Rikes lag, hvilken han med ifver studerade. Med hans klara fattningsgåfva och ovanliga minne blef det honom lätt att inlära lag-

boken. Men han nöjde sig icke dermed. Han ville se lagens föreskrifter förverkligade i lifvet och i hemmen. Han blef en laglärare och en reformator för folket, ett bemödande som dock af helt förklarliga skäl förskaffade honom både gensägelser och många vedersakare. Under de sista åren af sin lefnad plägade han om denna verksamhet yttra: "Jag minnes ganska väl den tiden i Ulfsjön, då jag med lagboken i hand fick gå omkring och söka undervisa och vägleda folket." Hans grundliga bekantskap med Sveriges lag kom honom dock till tjänst mer än en gång under hans kommande dagar. Så ådrog han sig bland andras äfven länsman Brattlunds i Stöde ogunst. Vid ett tillfälle, då smittkopporna härjade i socknen och äfven i Ulfsjön, kom länsman dit och tänkte finna något skäl till anmärkning mot Anders Pålson. Men denne kände mycket väl till de husreglor som i lagen föreskrivas rörande smittosamma sjukdomar och hade till punkt och pricka följt och tillämpat dem i sitt eget hem. Länsman fick således intet fog emot honom. Nu dog emellertid ett af Anders Pålsons barn i kopporna. Lagen föreskref, att vid dödsfall i dylik sjukdom likkistorna skulle inuti hartsas eller beckas. Anders Pålson kände väl föreskriften och hade iakttagit den. Framkommen till kyrkan, tänkte länsman göra honom ett nytt förtret, troende att han möjligen ej känt till eller iakttagit denna lagbestämmelse. Länsmannen möter processionen i stegporten och befäller bärarne att stanna, hvarpå den aflidnas fader svarar: "Gån ni blott på!" och de som buro gingo länsmannen förbi utan att stanna. I vredesmod sparkade länsmannen med foten åt kistan för att få af locket, ehuru det ej lyckades. Anders Pålson, som var medveten om, att han fullgjort den borgerliga lagens föreskrift i det minsta, hemtade deraf frimodighet gent emot den anfallande. Ännu rättare hade han väl handlat, om han stannat och låtit myndighetspersonen undersöka, hur saken förhöll sig. Märkvärdigt är i alla fall att den nu nämnde motståndaren, hvilken slutade sitt lif på ett ohyggligt sätt såsom själfmördare, jemte sin fru kort tid derefter fick kopporna af allra svåraste art.

Anders Pålson, som såsom yngling i sin fäderneby med sådan kraft svängde den borgerliga lagens svärd för att med

dess bokstaf förbättra sina samtida, hade ännu icke känt udden af Guds lag genomtränga sin själ. Men den tiden var nu nära. Vintern 1817 blef han i sitt 24:e år väckt genom samtal med den vidt beryktade lekmanpredikanten Johan Hellman från Hudiksvall. Det blef nemligen bekant, att Hellman skulle predika i Gässåsen. Anders Pålson for dit för att höra honom. Framkommen till den gård där Hellman bodde, går han in för att beställa om stallrum för sin häst. Han träffar emellertid strax Hellman, som börjar tala med honom om det enda nödvändiga, hvaraf Anders Pålson med ens så fångades att han höll på att glömma bort hästen derute på gården. Af samtalet och den kraftfulla predikan blef han djupt rörd. Sedan kommer Hellman till Ulfsjön, äfven der predikande i Andens och kraftens bevisning, och väckelse uppstod. Anders Pålson eldades till ytterligare nit, ehuru den fria nåden i Jesus Kristus ännu är för honom en hemlighet. Han uppmanar folket till bättring och med sin skarpa genomträngande röst synes han vilja skrämman folket till Gud. Han målar i lifliga färger den eviga fördömsens afgrund, som låg gapande för de ogudaktiges fötter och dundrar våldeligen med lagens åskor. Han hade intet anseende till person; hvem han träffade, hög och låg, förmanade han till sinnesändring och omvändelse. Hans nit var ärligt men långt ifrån visligt alla gånger, och med sin oförskräckthet ådrog han sig mycken ovilja ifrån många. Hans framstående deltagande i den rörelse till förändring, som nu i alla fall trängde sig fram, fäste uppmärksamheten på honom, så att han blef kallad inför både andelige och världslige myndigheter, der han alltid förfäktade sin sak med en frimodighet och oförskräckthet som lemnade intet öfrigt att önska.

En gång fick han veta, att några af kyrkorådets ledamöter uttalat sin önskan att få tala med honom naturligen i den tanken att de skulle stoppa honom munnen till. Den långa vägen af 2 1/4 mil från Ulfsjön till Stöde kyrka var för Anders Pålson ett intet. Han begifver sig dit för att sammanträffa med nämnde personer, men det tycktes, som ingen hade behof af något samtal med honom. Emellertid får han höra, att sagde personer jemte presten på aftonen voro bjudna till länsman

Grafström. Med skogsbons rättframma dristighet styr äfven Anders Pålson sina steg till länsmansgården och tar plats på brotrappan. Det var en varm sommar dag, och han behöfde hvila sig. En af pigorna underrättar om, att Anders Pålson satt derute på bron, och Grafström, som mycket väl kände honom, helsade att han skulle stiga in, hvilket han ock genast gjorde. Han blef vänligt mottagen och trakterad med mat och dryck, men ingen hade något att säga honom i religiösa ämnen. Han fick gå med oförrättadt ärende.

Då man tager hänsyn till det mörker och den vidskepelse, som voro rådande på dessa tider, så måste medgifvas, att det är mycket, som talar till ursäkt för det sätt, med hvilket denne stridsamme hjelte sökte kämpa sig fram till seger. Dock fick han sjelf inse, att han stundom gick för långt i sitt nit och sin ifver. Han säger derom: "Jag blef till sist så stridslysten, att hela min kristendom höll på att uppgå i dispyter. Det var en god och ädel sak, för hvilken jag kämpade, men hur jag fäktade, var jag nära att komma bort ifrån Herren, och icke minst därför att jag plögade vinna på mina motståndare. Djefvulen passade på att lägga en fin snara för mig. Ett andligt högmod ville uppstå. Jag höll på att tycka mig något vara. Må Gud bevara enhvar att gifva sig ut i strid, som jag gjorde. Det är farligt, Gud bör få äran för allt. Må vi ihågkomma, att om vi äro beqvämliga till något godt, så är det af Gud, hvilken all ära tillkommer. Herren som för de sina på rätta vägar för sitt namns skull, visade också mig, att lifvet icke bestod uteslutande uti sanningens försvar utan deruti att vara helt funnen i Jesus Kristus och i hans nåds ord."

Anders Pålson kände ock en inre maning att gå ut och predika sinnesändring och tro på andra trakter, men husliga bekymmer och ekonomiska trångsmål höllo honom tillbaka och drog honom in på kreaturshandel och andra förvärfbestyr, ehuru han hade föga framgång dermed. Några år förflöto, och han hade att genomgå hårda pröfningar. År 1842 kom torparens Olof Strömberg från Bjuråker och drog fram med sina allvarliga bättringspredikningar. Herren utgöt sin Ande i rika strömmar, och en allmän väckelse uppstod. Anders Pålson

fick likasom nytt lif. En bättre insigt i rättfärdiggörelseläran och i Guds fria, och oförskylda nåd genom Jesus Kristus tillförde hans själ mer frid och kraft, så att han nu kunde blifva den himmelska kallelsen hörsam och gå ut och förkunna hans dygder, som kallat honom från mörkret till Guds underbara ljus.

Han reste genom Attmar och Tuna och predikade den korsfäste efter den nåd, Herren gaf honom, samt gjorde husbesök, samtalade med människorna om deras sjäalars frälsning och Guds kärlek till syndare, uppenbarad i Jesus Kristus. Det var icke så få, som med glädje mottogo honom, och Herren var med och bekände sig till hans verksamhet, så att de troende blefvo uppmuntrade och några kommo i bekymmer om sin själs frälsning.² Men fursten som har makt i vädret och verkar i otrons barn, stod honom emot i Attmar och Tuna på samma sätt som i hans hemsocken. Folket uppretades till förföljelse och motstånd, och Anders Pålson måste framdragas inför herrar och förstar. Glad att lida försmädelse för Jesu namns skull, kraftigare och frimodigare än någonsin förr, gifver han skäl för det hopp, som uti honom var.

En afton utlyses sammankomsten nära intill Attmars kyrka. Några verkliga Belials män infunno sig för att störa alltsammans. De hade försett sig med vidjerep för att binda Anders Pålson och föra honom till häktet. Mycket folk hade samlats; efter sång och bön hade predikanten börjat sitt föredrag, då fridstörarne började öfverhopa honom med otidigheter och groft gyckel. Oförfärad och förtröstande på Herrens mäktiga arm, närmar sig Anders Pålson fienderna och tilltalar dem på sitt vanliga gripande sätt samt föreställer dem det straffvärda i deras beteende, så att de blygdes och gingo sin väg.

Ifrån Attmar kom Anders Pålson till Tuna, der han mottogs hjertligt af sina vänner. Han fortsätter att hålla sammankomster, folket går i myckenhet, och Herren verkar genom Anden och ordet, så att fienderna förbittras. I en viss by utsattes en afton en sammankomst i ett aktadt hus. Mycket folk samlades och det var nära slut, då tre modige män framträda och fråga, hvem som sändt Anders Pålson att predika, och hvilka betyg han hade att förete. Uppluftande bibeln sade han: "Min

sändning och mina betyg hafven I att söka i denna bok, men tillåten mig att först och främst avsluta sammankomsten med bön." Det var vanligt på den tiden, att under bönen alla böjde knä. "Som här är trångt och mycket folk", sade han, "så är det lika godt, om I sitten under bönen, men jag för min del finner mig föranlåten att böja mina knän", och knapt hade han sagt detta förr än hela folkskaran låg på knä, och han bad till Gud så innerligt och rörande, att gråt och högljudda snyftningar hördes öfver hela rummet. Då de uppstodo ifrån bönen hade två af de modige kämparne gått, och den tredje satt nedböjd på en bänk, slagen af blygsel. Det besannades, att den ogudaktige flyr, och ingen jagar honom.

Som länsman Åslund yttrat, att han ämnade köra bort den frimodige predikanten ur socknen, så att han ej skulle få gå och förvillia folket, väntade Anders Pålson på länsmans ankomst hvarje dag, helst han nu hade sina sammankomster i närmaste by intill länsmansgården, men ingen länsman kom. Slutligen går han till honom, men länsman var ej hemma utan på besök i den midt emot på andra sidan elfven liggande herrgården.

Anders Pålson går efter dit och träffar länsman. "Det var bra", sade denne, "att jag träffade er, jag har något att säga." "När får jag komma?" frågar Anders Pålson. "Klockan ett" blef svaret. På slaget ett infann sig Anders Pålson i länsmansgården och helsade mycket artigt. "Hvad är det för ny lära ni far och förkunnar? Det är bäst, ni begifver er härifrån, i annat fall skall jag visa, hvad jag förmår." Detta tycktes låta strängt och hotande, men Anders Pålson tager lugnt till orda: "Nu har befallningsman talat och sagt sin mening, och jag har varit lugn. Nu önskar jag, att befallningsman är lika lugn, medan jag talar." Detta beviljades, hvarpå Anders Pålson fortsätter: "Det är ingen ny lära jag förkunnar utan den gamla läran, som Gud sjelf uttalade redan på fallets dag för det första menniskoparet, nämligen att qvinnosåden skulle komma och söndertrampa ormens hufvud." Börjande här, fortgår Anders Pålson och talar om den frälsning från synd och förderf, som Gud beredt i och genom Jesu Kristus, visande att i hans namn

skulle predikas sinnesändring och syndernas förlåtelse, hvarpå han öfvergår till talet om döden, domen och den eviga förtappelsen, som väntar alla gudsföraktare och motståndare, och predikar så, att hans åhörare, såsom fordom Felix, blef förskräckt och sade: "Icke är jag den som vill förhindra det sanna och rätta", hvarpå han fick gå sin väg i frid.

Återkommen från denna resa stannade Anders Pålson hemma någon tid. Omkring 1849 gjorde han en resa till Helsingland, ända till Hudiksvall, derunder predikande och samtalande med folket om Jesu kärlek till syndare. Han blef hjärtligt mottagen af många kära vänner. Redan då hade separatistiska tänkesätt börjat sysselsätta de lefvandegjorda själarne i Helsingland. Frågan om statskyrkans och barndopets skriftlighet var på tal. I Hassela och Kölsjön bildades en separatistförsamling 1851, och det var nära, att Anders Pålson förenat sig med densamma. Att barnbegjutningen icke var något dop alls var mångens mening. Anders Pålson var en af de första på sin hemort, som delade denna mening. A. Vibergs bok, utgifven 1852, "Hvilken bör döpas, och hvaruti består dopet?" bidrog icke litet till utredning af dopfrågan.

I augusti 1855 hade i Sundsvall bildats en församling af troende och döpte. Strax före jul samma år begifver sig Anders Pålson till Sundsvall, der han döptes den 1 januari 1856, hvarpå han återvände hem, lycklig och glad öfver att hafva blifvit begrafven med Kristus genom dopet. Han var den förste baptisten inom Stöde, Torp, Hassela, Attmar, Tuna m.fl. socknar.

Nu började han ifrigt framhålla nya testamentets lära om dopet, att endast troende skola döpas, att dopet skall ske genom nedsänkning samt att nattvarden icke tillkommer de ogudaktige och uppenbart oomvände o.s.v. Emot barndopet utfor han skoningslöst. Han kallade det den största villfarelse som funnits och kan tänkas, den finaste snara satan kunnat uppfinna, med hvilken han höll folket i mörkret, ett medel att invagga människorna i säkerhet och föra dem till helvetet o.s.v. Herigenom uppväckte han emot sig en bitterhat, synnerligast från presterskapets sida, som var stor. En strid uppstod dem emellan, som varade, snart sagdt, så länge han lefde.

De senare åren af hans lif bestod hans verksamhet uti att göra husbesök. Fattiga, sjuka och lidande tröstade han, vittnande om Jesus och hans kärlek till syndare. Stödd på sin staf går han genom socknar och byar, verkande hans verk, medan dagen är. Slutligen ser man honom vandra omkring med en staf i vardera handen. "Ni är ju så svag", heter det, "att ni kan bli liggande någonstades mellan byarne; det är bäst stanna hemma." "Nej", svarade han. "Jag vet, att min fader säger till, då jag skall stanna hemma. Hans stora nåd och barmhertighet emot mig manar mig att gå och tala derom, så länge jag förmår."

Våren 1880 fick han ett slaganfall, som gjorde honom alldeles lam i högra armen och sidan. Han var då 86 år gammal. Han fick nu för alltid nedlägga sina vandringsstafvar, afbryta sina missionsresor och intaga sängen. Under sin sjukdom hade han vid ett tillfälle att genomgå en anfäktelse som varade i flera dagar. Djefvulen ansatte honom hårdt, men segerfursten Jesus hjälpte honom til seger äfven denna gång. Sedan fick han vara temligen ostörd af djefvulens anlopp. Då undertecknad efteråt besökte honom, yttrade han under tårar: "Men du må veta, broder, att jag under denna heta strid fått bättre lära känna Guds oförlitneliga nåd och godhet."

Efter någon tid började han åter tillfriskna och befriades någorlunda från plågorna, men han kom aldrig upp ur sängen. De förr så starka benen nekade att göra tjenst. I öfver 5 år måste han nu ligga i sin säng, alltid på ett sätt, oförmögen att kunna vända sig eller på något sätt hjälpa sig sjelf. Det var rent förvånande att se och höra, hur glad och nöjd han alltid var med sin lott samt trogen sin herre och sin bekännelse. Han vittnade om frälsarens kärlek och nåd till enhver som kom och gick, framhållande hur villig Kristus är att frälsa syndare. När någon frågade, hur han mädde, svarade han med ett mildt leende: "Jag mår bra. Kristus är mitt lif och döden min vinning. Jag har mycket att tacka Gud för jag, må ni tro; jag ser hos honom en omätlig kärlek och nåd. Icke ens evigheten skall räcka till att fullt tacka honom för allt. Jag minns ifrån den tiden jag var 3 år gammal; jag har fått erfara både ondt

och godt och många gånger vandrat ovisligt, men Herrens mildhet är det, att det ännu icke är ute med mig. Hans tålmod och långmodighets rikedom har varit stor emot mig."

Det var mycket uppmuntrande att vid besök hos honom höra hans frimodighet och förvissning om barnskapet hos Gud. Icke mindre märkvärdigt var, att han såväl bibehöll sitt minne och sina klara och djupa insigter i Guds ord, ända till slutet. Döden kom omsider helt stilla öfver honom och inbergade honom som ett moget ax. Detta skedde den 26 januari 1886, då han var 91 år 4 månader och 26 dagar gammal.

Anders Pålson blef väckt i sitt 24:de år, var en kristen i 68 och baptist öfver 30 år.

Vi hafva nämt, hur han ofta kom i beröring med statskyrkan och dess presterskap. På sin sjuksäng hade han besök af socknens kyrkoherde. Han hade då fyllt 91 år. Samtalet fördes in på statskyrkan och barndopet, hvilket åldringen kallade ett narospel, med hvilket presterna sökte inbilla människorna, att de vore kristna och Guds barn. Han spådde statskyrkans snara fall och för att belysa detta fall, fattade han med venstra handen uti det band, som hängde ned ifrån taket midt öfver hans säng, och drog upp sig så mycket han kunde ifrån kudden, hvarpå han släppte sig handlöst tillbaka, sägande: "Just så skall det gå med statskyrkan." Han blef såsom hänförd och talade med sådan ifver, att kyrkoherden ej kunde få säga något utan gick sin väg, färdig att beklaga Anders Pålsons tillstånd, som syntes honom betänkligt.

Noter

1. Ulfsjö-motto gör man så här enligt recept hämtat från tidskriften Hälsingerunor, 1955: En del vatten och lite salt slås i en järngryta. När vattnet kokar upp slås tre delar kornmjöl i på en gång. Man stöter och rör blandningen med en "gröttöre" så den blir hålig och grymig. Sedan skall motton stå och "söa" med locket på.
2. Till artikeln i Svärdet och Murslefven anmärkes: "Hustru Jernberg på Heffners, medlem af Sundsvalls församling sedan 1857 och nu nära 80 år gammal, blef väckt i Tuna 1843 genom Anders Pålsons verksamhet."

ALF ARVIDSSON

En fattbar verklighet

Folketro och världsbild i 1800-talets Västerbotten

I norra och mellersta Norrland var förr tron på ett slags övernaturliga väsen som kunde gripa in i människornas liv allmänt utbredd. Dessa väsen kallades i Västerbotten för "vittra" eller "de underjordiska", eftersom man trodde de hade sin bostad under jordytan. De hade dock ingen likhet med vildvittrorna i filmen *Ronja rövardotter*, utan liknade vanliga människor.

År 1954 var det en person i norra länsdelen som mötte vittra. Vittra kom emot honom på cykel och gjorde vänsterstecken. Detta tog han som en fingervisning om att vittrorna ville att man i den kommande folkomröstningen om eventuellt införande av högertrafik skulle rösta för vänstertrafikens bibehållande.¹

Vi kan säga att det i denna händelse var två olika världar som möttes. Det förindustriella bondesamhällets verklighetsuppfattning bröts mot industrisamhällets. Men för den person som hade denna upplevelse var det fråga om *en* värld, om än stadd i snabb förvandling. För honom var vittrorna inga övernaturliga väsen, utan högst naturliga. Han var van att tolka såväl obetydliga som mer uppskakande upplevelser som att vittra grep in i hans tillvaro. För att knyta an till titeln på den här uppsatsen kan man säga att tron på vittra var för honom ett medel att göra verkligheten fattbar, det vill säga möjlig att förstå och uppfatta som en helhet. Detta vägde tyngre än risken att bli utsatt för medmänniskornas åtlöje.

Hade det här däremot hänt vid sekelskiftet, så hade nog de flesta i hans livsmiljö instämt i hans tolkning. Samma fenomen finns vilken del av länet man än undersöker. Vid 1800-talets

slut fanns mycket av gammal folktro kvar som en allmänt accepterad kunskap. Under 1900-talet tog de flesta avstånd från den, och de som hållit fast vid den visar det inte gärna offentligt.

Jag vill här göra en kort översikt över folktroforskningens inriktning och förändring genom tiderna. 1600-talets "antikvitetsrannsakingar" hade som underliggande syfte att rättfärdiga Sveriges dåvarande ställning som stormakt. Man intresserade sig då på folktrons område speciellt för sägner om jättar, i vilka man ville se vittnesbörd om landets äldsta bebyggelse-skede. I övrigt var folktron delvis en del av den officiella verkligheten, något som avsatte sina grymma spår i häxprocesserna. Under 1700-talet avfärdade man folktron som vidskepelse och därmed som ointressant – för att inte säga skadlig – för framstegssträvanden, och man ägnade den därför ringa uppmärksamhet.

Under 1800-talets början kom åter en forskning som grundade sig på uppteckningar av allmogens berättelser igång. Men vad man nu intresserade sig för styrdes av de nationalistiska strömningar som genomsyrade kulturlivet. Man ville återuppväcka en tänkt "guldålder" som funnits i forntiden. Vikingatidens gudavärld blev därför mer intressant än den folktro 1800-talets allmoge levde med. Under 1800-talets andra hälft började en mer kritisk historieuppfattning avlösa den romantiska, och berättelser om tomtar och troll fick ett värde för forskningen. Det material man samlade in hade dock inte värde i sig, utan man var huvudsakligen intresserad av att i sitt 1800-talsmaterial hitta relikter från forntiden. Intresset var inriktat mot att rekonstruera en urgermansk fruktbarhetskult som skulle ha existerat före vikingatiden. Det dröjde långt in på 1900-talet innan man började inse möjligheten att uppteckningar och intervjuer gjorda under 1800-talet och i viss mån även på 1900-talet inte bara avspeglade relikter från forntiden, utan framför allt visade hur man uppfattade sin verklighet på 1800-talet.

Det upptecknings- och intervjumaterial som finns, från 1800-talets slut och framåt, kan givetvis inte ge någon förklaring till föreställningarnas historiska uppkomst, men de kan visa oss

hur dessa föreställningar ständigt pånyttföddes och fick förnyad giltighet för generation efter generation. Man tvivlade nämligen inte på existensen av vittra, bäran, utbölingar m.m., när det ideligen kom vittnesmål från trovärdiga personer. En viktig faktor för folktrons existens var just att den förklarade oklarheter i vardagen. Som ett exempel kan tas följande berättelse från Skellefteåtrakten, upptecknad 1935 efter en åttio-årig gumma.²

En... gång var det en, som hade en ko borta. Han gick i skogen och ropade och sökte, och så hörde han kon så tydligt men när han kom fram såg han ingenting. Han tyckte det var konstigt, och därför gick han och frågade några vad det kunde betyda. De sade då, att det måste vara vittra, som han hade hört.

Här var det sinnesintryckens tillförlitlighet som sattes på prov. Det vi förnimmar med syn, hörsel, känsel och luktsinne försöker vi medvetet och omedvetet sortera till meningsfulla betydelse. När som i det här exemplet två sinnen motsäger varandra, eller när sinnena motsäger erfarenheten, måste man ha något begrepp utöver det vanliga att tänka med, något man kan använda som förklaring av det motsägelsefulla förhållandet och som gör det möjligt att leva med denna motsättning. Eller rättare sagt något som gör att det inte längre känns som en motsättning.

Men man är inte alltid på helspänn och uppmärksammar alla sinnesintryck. Situationen gjorde sitt till i det nämnda exemplet. Jag gav det som ett exempel på folktro i en vardaglig situation, men det betyder inte att det var en banal händelse. Att förlora en ko kunde betyda ett svårt avbräck i en gårds ekonomi, så upptäckten av att en ko saknades innebar att sinnesstämningen blev uppjagad. I ett sådant tillstånd är givetvis känsligheten för sinnesintryck mycket stark, och detta faktum kan påverka hur vi tolkar sinnesintrycken.

Ett annat exempel på hur en oroad sinnesstämning ligger till grund för kontakt med övernaturliga väsen är de många berättelser som finns om hur någon blir väckt ur sin sömn vid ett kritiskt skede, t.ex. vid milkolning. Följande berättelse är av

relativt ungt datum. Den är upptecknad efter en intervju på 1960-talet.³

I var ve n gang aust a kolbotten jenna...där ve bränt n kolmil. He har ja fundere, he skull va tomten, för dem säg han ha nå fyr för se...Ve sa ve laigg oss o ja somne...Vi ställt vättjern oppa en timme. Då ska ve opp å skåda om e brinn nanting. Å i had int majr än just hinne knäpp åt öga se...Å i had ställd n spade ytter om vaddjen denna, i vist han sto där, å i hort spadan fäll mot kojvaddjen å vackne. Å koxe ut genom fönstre förstäss, se fort i feck opp öga så koxe i ut genom fönstre att kolmilan sto i ljusan låga. He brinnt nanting fantastiskt...I rak opp n Sigfrid å ve ut å, å slaickt, ve had ju vattne, se he geck ju bra fort, men e hinne brinn opp bra no. Då ve for in, had gjort bort dedär tvårende tainkt i oppa spadan,...men spadan had allri taji mot kojvaddjen, hon sto precis där ve had ställt'n. Si nan var borta vaddjen å skoppe i att e brann...Kolmiltomten han var frem den gang. He jer den ende kontakt i haft ve'n.

Den här typen av upplevelser finns det många vittnesmål om, även om man i Västerbotten sällan talar om tomten som skyddsande. Det har också här mest talats om vittra, liksom i de flesta andra fall av övernaturliga kontakter. I Götaland hör den här typen av berättelser ihop med skogsrået, ett begrepp som man i norra Norrland inte känt till annat än genom katekesen.

Det ingick alltså i synen på verkligheten att man kunde komma i kontakt med olika väsen, såsom vittra, vilka kunde gripa in i människornas liv, och göra sådant som människor inte kan, t.ex. göra sig osynliga. Olika erfarenheter visade att vittrorna kunde vara såväl till hjälp som besvär. Analyserar man en större mängd uppteckningar om kontakter med vittra finner man att det fanns ett outtalat rollmönster för hur människor och vittra uppträdde mot varandra. Så länge människorna uppträdde riktigt gentemot vittra – uppfyllde sin roll – var vittrorna positivt inställda och hjälpte till i kritiska situationer, t.ex. med att varsla när något höll på att gå på tok. Om vittrorna däremot blev irriterade på något vis, såg man det som en reaktion mot ett felaktigt beteende från människornas sida. Denna syn medförde att man i vardagslivet betedde sig på ett sådant sätt som inte skulle reta vittra. Så fanns t.ex. en norm

som sade att om man skulle slå ut hett vatten på marken, så skulle man ropa ett varningsord först, så man inte brände vittra under jorden. Försöken att blidka vittra kunde ta sig drastiska uttryck, som i följande berättelse.⁴

I Långvattnet bodde vittra under ladugården. De "löste" korna så att de fingo aldrig sitta bundna. De gingo då till en spåman och frågade, hur de skulle göra för att korna skulle få vara ifre. Han sade, att de stodo över vittrans boplats och pissade och sket på bordet åt vittra och därför band hon lös dem. Men om de flyttade ladugården, så skulle de få ha dem ifre. Så gjorde de också, och sedan den dagen, så sågo de inte till något "oknytt" i ladugården.

Den här förklaringen – att det rinner från dynggrännan ned på vittrorna i underjorden – tillgreps ofta för att förklara oro i ladugården. När man tänker på hur boskapskötseln bedrevs – i små, trånga, mörka, dragiga ladugårdar, med ensidigt och otillräckligt foder och till följd därav vitamin- och mineralbrist bland kreaturen – inser man att det ofta kunde förekomma störningar av många slag. Att flytta ladugården var väl inte den första åtgärd man vidtog, men det kan ha hänt att man gjort det som ett sista desperat försök.

Man kunde alltså komma i kontakt med vittra på olika sätt i samband med arbetet. Och det är inte konstigt att det kändes så. Dåtidens arbete stod mycket närmare människorna än nutidens. Gick arbetet bra, fick man mat på bordet. Blev det misslyckat resultat fick man svälta. Ur psykologisk synvinkel hade arbetsuppgifterna en helt annan laddning än i dag. Man var mer direkt beroende av resultatet, och det fanns samtidigt fler osäkerhetsfaktorer i produktionen. Denna osäkerhet, denna oro som fanns under ytan grundlade en överkänslighet för ovanliga intryck, som man i denna sociala och ekonomiska miljö försökte bemästra med begreppet vittra. Vet man vad man är rädd för, blir man inte fullt lika rädd.

Nästa berättelse är ytterligare ett exempel på hur man mött vittra i samband med en arbetsuppgift.⁵

En gubbe som hette Olof Jonsson hade den förfärliga vanan att jaga på söndagarna. Han hördes ha den största jaktlyckan så, påstod han då själv. En söndag var det mulet, eller sånt där väder som orrar triv-

des i. Jonsson hade gått bara en liten stund så fick han se orrar fullt uti björken där vid hagen. Han börja ju naturligtvis avlivningen, men bomma. Han hade så när gjort slut på all ammunition då en av orrarna flög, och skratta som en vanlig människa. Då förstod Jonsson att det var vittra, och sedan fick söndagsjakten vara för all framtid.

I den här berättelsen var det återigen en oförklarlig händelse som passades in i det normala med hjälp av begreppet vittra. Men i det här fallet var det inte enbart den viktiga jakten som stod på spel, utan också en social norm. Att jaga på söndagen innebar ju ett brott mot tredje budet om att helga vilodagen. Man insåg alltså att vittra bevakade den sociala ordningen, eller lite annorlunda uttryckt, folktron fungerade också som ett tankeverktyg som kontrollerade gränserna för sociala regler. Bröt man mot en norm, byggde man också upp en (ofta omedveten) förväntan hos sig själv eller andra om att detta skulle få ett olyckligt resultat i någon form. I en sådan sinnesstämning var det lätt att tolka ett ljud- eller ljusfenomen som vittra.

Det var inte bara övernaturliga väsen som kunde påverka tillvaron. Människor kunde också göra det genom att utöva trolldom. Detta kom tydligt fram i de föreställningar som fanns om olika lyckobegrepp som boskapslycka, mjölklycka, smörlycka i kvinnornas värld och fiskelycka eller jaktlycka i männens. Den amerikanske antropologen George M. Foster har visat hur det tycks vara en i de flesta kulturer med stillastående ekonomi förekommande tendens att vid jämförelsen av välstånd och avkastning inom den egna gruppen utgå från att tillgångarna är begränsade och summan konstant.⁶ Det betyder att om en individ eller familj ökar sitt välstånd, bedöms det ha skett på andras bekostnad. Omvänt kan den som upplever personliga försämringar tolka det som att någon annan då måste uppleva förbättringar. Den här principen kan ju äga sin giltighet i rent konkreta fall som t.ex. vid arvsskiften. I ett jordbrukssamhälle där det varken finns social, ekonomisk eller teknisk möjlighet att expandera befästs en sådan syn. Den här verklighetssynen ligger också bakom det som Aksel San-

demose har formulerat som "Jantelagen". Detta fenomen kom alltså i Sverige bland annat till uttryck i olika lyckobegrepp.

För en husmoder var boskapslycka, mjölklycka och smörlycka centrala begrepp i tillvaron. Som jag tidigare nämnt fanns det många osäkra moment i boskapsskötseln, och en kvinna kunde trots att hon verkligen kunde sina uppgifter och skötte sina djur exemplariskt få uppleva att korna mjölkade dåligt eller var orkeslösa. Ett sätt att tolka detta var då som vi tidigare sett att det var vittra som oroade djuren. Men det fanns också möjligheten att det var trolldom som orsakade bekymren.

Den man misstänkte använde trolldom för att berika sig själv på andras bekostnad var då någon husmor på en annan gård. Kanske på den största gården i byn som hade ett större välstånd än de andra? Eller måhända den fattiga änkan i torpet som kanske hade svårt att försörja sig? Den man anlätade för att bota sjukdomar var ju bevisligen trollkunnig och kunde därför också misstänkas trollo på annat sätt.

Ett sätt man trodde andra kunde tillgripa var att tillverka en bära och ge den liv genom att lova bort sin själ till djävulen. Man tänkte sig bäran som en liten varelse, liknande ett nystan eller ett klot, som for från gård till gård och tjuvmjolkade korna eller stal grädde ur smörkärnan och sedan bar hem det till sin ägare. Precis som vittra var det här alltså ett väsen man kunde möta i verkligheten, och var misstanken väl väckt fanns det många tecken som kunde tolkas som bärans framfart. Hade en ko ett sårigt eller inflammerat juver, var det orsakat av bärans bett. En råtta, hare eller annan gnagare som befinner sig i närheten av ladugården och bara skyntar till och försvinner blir i rätt sinnesstämning till en bära. Kvistar och torrt gräs kan ibland blåsa iväg efter marken och likna ett rullande klot. Likaså finns det en egendomlig svamp, trollsmör, som växer fram mycket hastigt, ofta på multnande trä. Den ser ut som en gulrödaktig massa, och man trodde att detta var bärans avföring.

Bäran var alltså ett begrepp man använde som gav en förklaring till såväl syn- och hörselintryck kring ladugården som

den ångestväckande försämringen i avkastningen från korna. Men det var också ett begrepp som gav orientering i den sociala verkligheten och förklarade varför andra gårdar hade det bättre ställt. Detta inverkade i sin tur på hur man arbetade, och på hur man bemötte andra människor. Följande berättelse upptecknades på 1950-talet efter en kvinna i inlandet, och kan tjäna som exempel på det nyss nämnda. (Namn på personer och orter är fingerade.)⁷

"Gamm-Stina" i Vitberget hade baran, berättar man i Sandsjö. Den var "som ett trådnystan". Ingen har dock sett den. Den tiden hade man i Vitberget så mycket smör och mjölk som helst. Stina hyste ett besynnerligt intresse för ladugården och korna hos Anderssons i Sandsjö. Varje gång en ko kalvade hos Anderssons brukade gumman infinna sig. Till sist nödgades man förklara för henne att hennes närvaro inte var önskvärd. Fru Andersson – som själv berättat detta – betraktade gummans visiter med största misstänksamhet och fann det besynnerligt att hon alltid infann sig i ladugården vid kalvningen. Sedan hon sagt Stina sin mening härom upphörde hennes besök.

Omsorgen om den egna ladugården tog sig alltså uttryck i att man avvisade obehöriga från den. Omvänt gick man inte oombedd in i annans ladugård, för att ej bli utsatt för misstankar. Var man osäker på en besökandes avsikter, kunde man kasta ett glödande kol efter denne när han/hon gick sin väg.

Att skydda arbetets produkter mot trolldom eller "oknytt" är ett tema som återkommer gång på gång i redogörelser för äldre arbetsmetoder. "När en ko kalvat, fick man inte kasta ut efterbörden förrän efter tre dygn, och råmjölken skyddades för direkt beröring med friska luften. Det skulle bringa olycka över kon, om man inte iakttog dessa försiktighetsåtgärder", heter det i en uppteckning från Lövånger, och detta överensstämmer med uppgifter från andra håll i länet.⁸

Likaså finns det uppgifter om att man, när man sålde av sin mjölk, skulle skydda sig så att man inte sålde mjölkklyckan. Man kunde t.ex. lägga ett saltkorn i mjölken, så var man skyddad. Ett annat sätt var att lämna en liten skvätt kvar i sin egen hink, alltså ej tömma den fullständigt. Detta bara som några exempel på hur man skyddade produktionen.

Rädslan för avundsjuka människors trolldom fanns också i männens värld, och man värnade om den egna fiskelyckan och jaktlyckan på samma sätt som kvinnorna värnade om boskapslyckan. Många uppteckningar berättar t.ex. om förgjorda bössor. I en uppteckning heter det: "För att få fiske- eller jaktlycka fick inte någon, särskilt en kvinna, önska 'lycka till'. Skulle det hända kunde den lyckönskade sparka henne i ändan och spotta tre gånger utan att säga något."⁹ Lyckönskningar, liksom översvallande beröm eller prisande av någons tillgångar eller egenskaper, har setts som döljande av avundsjuka och onda tankar, och skulle därför bemötas på något sätt som tog udden av dem. Uttrycket "kyss mig i röven" har sitt ursprung i sådana här situationer.

I den nyss nämnda uppteckningen kom det också fram hur folktron avspeglade könsrollerna. Det var särskilt otursamt om en kvinna önskade lycka till. Det betyder inte att man ansåg kvinnorna särskilt avundsjuka. Vad som låg bakom detta var i stället att fiske och jakt var entydigt manliga sysslor, och om kvinnor kom i beröring med utövandet av sådana näringar var det ett brott mot jaktens respektive fiskets ordning. Därför var kvinnorna i sig olycksbringande. Så innebar det dåligt resultat om man mötte en kvinna på väg till fiske- eller jaktturen. Då skulle man antagligen få gå hem tomhänt. Att möta en man var bättre, men bäst var naturligtvis att inte möta någon alls. Likaså kunde ett gevär bli skämt så att man aldrig träffade vad man siktade på, om en kvinna steg över det. Folktro som rör det motsatta förhållandet - dvs. att män skulle påverka kvinnoarbetet negativt - är svårare att belägga. Detta kan bero på att man var mer angelägen om att bevaka kvinnoarbets gränser, men också på en rent praktisk omständighet. Kvinnoarbetena försiggick nämligen i hemmen där männen också vistades, men männens sysslor var ofta förlagda utanför gården, där kvinnorna inte hade några vardagliga uppgifter.

Jag har tidigare antytt att mycket av folktron kretsar kring arbetet och speglar dess viktiga ställning och den oro man kände för att något skulle gå fel. Jag har tagit upp exempel från boskapskötsel, fiske, jakt och kolning. Men hur var det

då med åkerbruket, kan man fråga sig. Det kan man knappast kalla oviktigt, alltså borde det finnas mycken folktro omkring det. Det finns det också, men denna folktro är av annan karaktär. Några upplevelser med övernaturliga väsen har man inte haft, inte heller några speciella riter vid sådd och skörd. Några exempel finns på att man räknat med andra människors avund, t.ex. med att trollkunniga kvinnor under midsommarnatten plockade blommor från grannens åker för att stjåla växtkraften, men det är frågan om ytterst få belägg i jämförelse med beläggen rörande andra näringar. Flera av beläggen handlar heller inte om trolldom mot annans åker som självändamål, utan som medel för att främja bärans framfart eller de egna kornas avkastning. Nej, det ligger i åkerbrukets karaktär att folktron ser annorlunda ut. Åkerbruket ger en helt annan överblick än andra näringar. Det finns inte kritiska ögonblick på samma sätt, grödan växer utan ständig tillsyn, hela produktionen har en annan rytm. Vad som i stället framför allt hotar åkerbruket är vådrets instabilitet. Sol och regn måste komma i rätta proportioner vid rätt tillfälle för att det ska bli något resultat. Det här var något som var lika för alla i byn. Blev det missväxt blev det missväxt för alla, och det kunde inte bero på trolldom. Nej, väder och vind var Gud Faderns område. Vårt dagliga bröd giv oss i dag! bad man varje söndag i kyrkan. Blev det missväxt, såg man det i stället som Guds straff och syndernas lön.

Den oro man kände över markens gröda tog sig uttryck i att man försökte utröna Guds vilja, dvs. på olika sätt utläsa hur det kommande året skulle bli, och hur man bäst skulle sköta jorden under året. Det kunde ske på två sätt. Dels genom att man tog tydor av iakttagelser i vardagen, dels genom att man aktivt försökte spå framtiden. Som exempel på det förra kan nämnas: "Om sädesärlan första gången man såg den på våren flög högt uppe i luften skulle halmen bli lång och skörden god, men såg man den gå på marken voro förhoppningarna mindre."¹⁰ Det fanns alltså tecken i naturen som avslöjade framtiden, bara man kunde tolka dem rätt. En stor grupp av tydor utgick från olika dagar under året och

sammanfattades i ordstäv av typen "Juletö och påskesnö, fruset korn och ruttet hö. Julesnö och påsketö, mycket korn och riktigt hö."¹¹ Upphovet till sådana här tumregler var dels egna erfarenheter och iakttagelser, dels astrologiska spekulationer som spreds bl.a. genom Bondepraktikan.

Julen var en speciellt viktig tidpunkt för att utröna framtiden. Det är fråga om en slags initialmagi. Så som en period börjar, kommer resten av perioden att vara. Därför kunde vad som helst ges innebörd av tyda för framtiden, t.ex. "Om husbonden på julnatten låg krokig i sängen så betydde det att det blev liggsäd det året. När man skördade och det var liggsäd så sade man: Ja husbonden låg inte rak i sängen på julnatten."¹² Ett annat exempel: "På julafton då man ätit färdigt, skulle man söka 'kornet' under bordet. [Det hänger ihop med att man tog in halm och bredde ut på golvet.] Fann man ett stort korn skulle nästa år bli ett gott år, ett litet korn betydde missväxt och ett dåligt år."¹³ Det fanns också spådomar, då man mer aktivt skapade en situation där framtiden gick att utläsa som i följande exempel.¹⁴

För att få veta den lämpliga tidpunkten att så, brukade man för gammalt använda följande medel: Man gick ut till en "mögerkas", myrstack, och i den satte man tre stickor i rad och bestämde en som den första, en som den andra och en som den tredje. Sedan iakttog man hur högt myrorna gick upp på stickorna. Efter den sticka myrorna gick högst på, efter den skulle man så. Gick de högst på första stickan, skulle man så tidigt, gick de högst på andra stickan, skulle man så senare. Och gick de högst på tredje stickan, då skulle man så ovanligt sent det året.

Oron för åkerbruket höll man alltså i schack med en ödestro som fick olika uttryck, nämligen dels i böner i kyrkan, dels i olika spådomstekniker. Denna ödestro är också den ett sätt att göra tillvaron begriplig. För den som lever så direkt av vad åkern och boskapen, fisket och jakten ger, blir nedgångar och kriser i utbytet svåra prövningar, både direkt materiellt och ideologiskt. Varför är livet uppbyggt kring dessa näringar, då de inte kan föda oss? Och livets frustrationer, korsade

planer och misslyckanden raserar gång på gång illusionen om en enkel och lättfattlig tillvaro. Tanken på en Gud, osynlig men allestädes närvarande, som bestämmer allt och planlägger efter egna syften, bidrar till att återställa ordningen i tillvaron. Det som händer är inte meningslöst. Även om det inte går att förstå, har Gud ett syfte med det hela. Och – eftersom den uppfattning man skapar om ett Guds rike måste ta sin förebild från det rike man känner till här på jorden – så ska man inte ifrågasätta Guds beslut utan acceptera det som händer.

Kristendom och folkstro kompletterade sålunda varandra i försöken att tolka vardagens motgångar. Någon grundläggande motsättning upplevdes inte mellan dem, utan de ingick båda i den folkliga föreställningsvärlden. Denna integrering byggde inte bara på de egna upplevelserna utan också på teologiska argument. Från 1300-talet och framåt finns litteratur bevarad där svenska präster sökt knyta samman folktrövasen med en officiell världsbild genom att förklara dem som djävulens olika skepnader. I ärkebiskop Olaus Svebilii utgåva av Luthers katekes 1689 utpekas "trollpackor, lövjerskor, skogsrå, sjörå, tomtegubbar och mera sådant" som djävulens verktyg. Denna katekesutgåva användes in på 1800-talet i den officiella kristendomsundervisningen och därigenom spreds som en officiell sanning uppfattningen att övernaturliga väsen existerar. Däremot fick inte kopplingen till djävulen så starkt genomslag i folklig tro.

Det existerade också några upphovssägner som knöt ihop vittra med den kristna föreställningsvärlden.¹⁵ Enligt en sägen härstammar vittra från de änglar som tillsammans med ärkeängeln Lucifer avföll från Gud och nedstörtades från himlen. En annan teori var att Adams första hustru, Lilit, hade missagat Herren med sina alltför djuriska drifter. Adam fick därför en ny hustru, Eva, medan Lilit och hennes barn skulle få leva ett liknande liv som människorna men osynliga för dem. En tredje teori var att Vår Herre en gång kom på besök hos Adam och Eva. Eva skämdes över att visa upp de barn som inte var tvättade, så hon gömde dem. När Vår Herre fick se hennes barn, frågade han om hon inte hade flera, men hon

nekade. Då sade han att det som var gömt skulle alltid få vara gömt, och från dessa gömda, otvättade barn härstammar alltså vittrorna.

Det fanns alltså en allmän tendens att tolka upplevelser och verklighet i supranormala termer. Med "allmän tendens" menar jag då inte att alla eller ens de flesta upplevde sig stöta ihop med vittra, men att de flesta inte betvivlade sådana vittnesbörd. Det var naturligt att tänka med dessa begrepp, på samma sätt som man tänkte med bibelspråkens hjälp.

Under 1800-talets slut och 1900-talets första hälft skedde en omsvängning. Sålunda har "vittra" som förklaringsmodell försvunnit från det allmänna medvetandet, och kristendomen har förlorat sin starka ställning. Nu är vi ju rationellt tänkande människor, som det har uttryckts. Hur kunde den här omsvängningen ske? En delförklaring ger de tekniska förändringar som vid sekelskiftet började ske på landsbygden. En ofta underskattad faktor var elektrifieringen. Elektriskt ljus lyste upp den mörka gårdsplanen och visade att det inte fanns någonting där att vara rädd för, när man skulle gå ut och mjölka på kvällen. Samma sak i ladugården, ljuset visade att inga bäror sprang omkring där. Genom jordbrukskonsulenterna kom nya grödor, nya foder, nya förklaringar till sjukdomar och bote-medel som visade sig verksamma. Alla sådana förändringar bidrog till att minska oron i det dagliga arbetet. Ju färre kristillfällen, desto mer sällan behövde man återkalla folktrouppfattningar ur sitt minne som förklaringar.

Men det var inte bara tekniska förändringar inom jordbruket som orsakade folktrons försvinnande. En annan faktor var industrialiseringen i städer och på landsbygden. Den förde med sig att fler och fler människor fick sådana arbeten där folktron inte hade någon funktion att fylla. För den framväxande arbetarklassen var inte folktron något hjälpmedel vid orienteringen i verkligheten. De förändrade sociala relationerna resulterade i folkrörelsernas framväxt, och dessa såg gammal folkstro som en hämmande faktor. Folkskolan och folkhögskolorna såg som sin uppgift att röja undan skrock och övertro. Till sist slår detta avvisande av folktron igenom och blir en självklarhet i

det sociala livet. Man hävdar inte att folktron är sann med ansiktet i behåll. Vi kan kalla det för ett folkligt paradigmskifte, från ett religiöst till ett "naturvetenskapligt-rationellt" paradigm. Man försöker inte längre förklara problem med religiösa termer utan söker i första hand naturliga, rationella förklaringar.

Jag har för tydlighetens skull talat om folktron som något som hörde till det förindustriella bondesamhället och som försvunnit i takt med dess förändring. Jag har velat visa hur tänkandet, och de begrepp vi använder i vårt tänkande för att göra verkligheten fattbar, inte är något som en gång för alla är givet, utan växer fram ur det sätt man lever på, det samhälle man lever i, och är avpassade för att förstå och behärska samma verklighet. Men vårt tänkande är ingen enkel avspegling av materiella och sociala förhållanden, utan byggs upp av vad vi som barn och ungdomar får lära oss och de erfarenheter vi gör. Det är därför inte så konstigt att det fortfarande finns många människor som tror på vittras existens. Det är fler äldre än yngre, och fler i inlandet än i kustbygden. Den som redan som barn ingående fått lära sig om vittrorna, och som lever i samma miljö större delen av sitt liv, får sina bevis i många vardagliga situationer. För den som inte fått lära sig så mycket i barndomen, och lever i stadsmiljö, är folktron inte aktuell i vardagslivet men kan vara en "dold resurs" i krissituationer. Jag har inte gjort någon djupare undersökning av yngre material, låt oss säga upplevelser efter 1950, men tendensen verkar vara att tron på bäran exempelvis inte längre hålls aktuell. Däremot finns det en del människor som tolkar ljud- och ljusfenomen som vittra. Andra talar i stället om UFO:s, och har då hittat en förklaringsmodell som är mer i samklang med nutidens kunskaper. Flyttar vi oss till livets kriser, så finns det många vittnesmål om hur döda personer gått igen. Det vardagliga arbetet har alltså för de flesta avdramatiserats och har inte längre så stark laddning. När det gäller tillvarons och livets gränser däremot kan de vara så svåra att förstå, att folktron blir det enda medlet för att göra verkligheten fattbar.¹⁶

Noter

- 1 Nyström, H., Grundläggare. I: Hembygdsboken Norsjö socken (Skellefteå 1976), s. 158.
- 2 DAUM acc. 2134, Skellefteå sn.
- 3 DAUM bd 1205, Långträsk, Malå sn. Utskrift av Magdalena Hellquist.
- 4 ULMA acc. 6478, Lycksele sn.
- 5 DAUM acc. 1456, Vilhelmina sn, allm.
- 6 Foster, G.M., Peasant society and the image of limited good. I: American anthropologist, 67, nr 2, 1965.
- 7 DAUM acc. 409, Storjuktan och Fjosoken, Sorsele sn, s. 145.
- 8 DAUM acc. 1701, Lövvånger sn, allm.
- 9 DAUM acc. 1745, Granliden, Vilhelmina sn.
- 10 DAUM acc. 1601, Gimonäs, Umeå sn.
- 11 DAUM acc. 1786, Övre Norrland, allm.
- 12 DAUM acc. 1554, Sörmjöle, Hörnefors sn.
- 13 DAUM acc. 1602, Gubböle, Umeå sn.
- 14 ULMA acc. 6887, Degerfors sn.
- 15 Dahlstedt, T., Tro och föreställningar kring vitra i övre Norrland. I: Vitra och bäran. Två studier i norrländsk folktro (Umeå 1983), s. 30 f.
- 16 Denna uppsats är en överarbetning av en föreläsning hållen den 13 oktober 1985 i Humanistiska fakultetens och Kursverksamhetens vid Umeå universitet populärvetenskapliga föreläsningsserie. Material och frågeställningar har kommit fram i samband med arbetet med två uppsatser för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), Traditioner kring bäran i övre Norrland (I: Vitra och bäran. Två studier i norrländsk folktro, Umeå 1983) samt Arbetslivets folktro. En sammanställning av traditionsmaterial från övre Norrland (Umeå 1986).

Recensioner och anmälningar

Olof Hederyd: Överkalix. Del 2. Från fiskestrider till av-folkningstider. Norrbottens museum. Luleå 1986.

Med sina drygt 700 tvåspaltiga sidor är Olof Hederyds Överkalixböcker ett av de mest omfattande historieverk som skrivits över en landskommun i vårt land. Den första delen, Från stenhacka till järntacka, kom ut 1982 och anmäldes i Oknytt 1984. Den andra delen publicerades 1986 och har fått underrubriken Från fiskestrider till avfolkningstider.

Denna senare del börjar med två kapitel om socknens fisken och soldater, som sträcker sig från Gustav Vasas tid och in på 1800-talet. Efter ett mellanspel om bondesamhällets sedvänjor, folktro och livsvillkor med perspektiv från 1700- och 1800-talen för oss författaren in i vår egen 1800- och 1900-talsvärld. Han behandlar kyrkan, basnäringarna skogen och jorden, skolan, transporterna, kommunalstyret, handeln och hantverket och folkrörelserna. Vad gäller språket, som är särskilt intressant i denna fyrspråkiga gränsbygd, har han tagit hjälp av Margareta Källskog. Det fjärde språket vid sidan av rikssvenska, finska och samiska är

som läsaren vet överkalixdialekten. I ett avslutningskapitel behandlas befolkningsutvecklingen.

Det är ett imponerande verk. Det präglas av att det vänder sig till ortens befolkning och skolans elever. Synvinkeln är på det hela taget författarens och ortens, och han låter ofta sin text ligga mycket nära de historiska dokumenten. Detta gör skildringen konkret, och det förmedlar något av forskarens upptäckarglädje till läsaren.

En sak som förenar kapitlen om fisket, jorden och skogen är att de behandlar utnyttjandet av naturresurserna: förutsättningarna, lagarna, nyttjandereglererna, kronans anspråk och arbetsmetoderna.

Även kapitlet om soldatrotar och rotesoldater är främst en redogörelse för den lokala organisationen och regementets uppdrag under de krigiska seklen. Organisation och resursutnyttjande är alltså ett huvudämne i denna verkets andra del. Det skall nämnas att Överkalix' erfarenheter som svensk gränsbygd, utsatt för svåra ryska härjningar, redan har behandlats i del 1.

Framst avsnitten om soldaterna och skogen inleds med his-

toriska utblickar och genomgångar av begrepp, som kommer igen i den fortsatta texten och i dokumenten. Detta är lyckade och särskilt genomarbetade kapitel, som visar författarens bästa sidor: både pedagogisk förmåga och stor kunighet.

Till dessa välskrivna och ärensmässigt väl motiverade kapitel hör också Margareta Källskogs uppsats om överkalixmålet.

Andra delar, t.ex. kapitlet om kommunförvaltning och kommunala beslut, blandar goda översikter av den kommunala självstyrelsens utveckling med katalogartade avsnitt om händelser i kommunen och utvecklingen av nämnder och styrelser. I en enmansprestation som detta är det fullt motiverat att vissa avsnitt blir översiktliga. Dock saknar jag en ändamålsdeklaration från författaren: vad är centralt i denna historiebok?

Det är värt att notera, att efterkrigstiden inte fått något eget avsnitt. Den är naturligtvis svår att behandla, och det går att säga, att det som vi förknippar med den senaste omvandlingen, industrialiseringen och den nya, kunskapsintensiva tekniken, knappast berört Överkalix. Service- och tjänstesamhället – nåja, men ett näringsliv baserat på informationssamhällets principer kan vi väl inte tala om?

Det är just det som är frågan. Det finns ett gap mellan

den historia vi skriver och den verklighet vi lever i. Vad har Meldersteins bruksanläggningar eller planerna på att bygga vattenvägar för malmen från Gällivare förbi Överkalix att säga dagens läsare? Kanske främst det som vi skulle kunna kalla möjligheternas mångfald: att historien är fylld av samma beslutsvånda som vi upplever just nu, inför morgondagen. Det är lätt hänt att vi låter upptäckarglädjen inför dokumenten ta överhanden och dölja den historiska verklighetens egentliga innehåll, som en gång var livets och nuets mångfald.

Det skall erkännas, att den moderna historieskrivningen skapar många nya, svår bemästrade problem. Det märks tydligt i sådana avsnitt som kapitlet om jordbruket i Överkalix. Det är jämförelsevis kort och bygger till stor del på ganska nya, statistiskt underbyggda utredningar, och det handlar mer om utredningarna – dokumenten – än om jordbruket i Överkalix. Här har författarens skicklighet att använda dokumenten i sin text blivit en fälla som lockat honom bort från ämnet. Moderna dokument med sin stora ordmassa och rika sifferinformation håller inte för att bygga en god historia på utan en mycket grundlig bearbetning!

Och överkalixhistorikens syfte? Är det enbart att lägga fram socknens historia i bredaste mening och göra den till-

gänglig för barn och vuxna? Eller är det också att lyfta fram inför de anonyma myndigheterna på riksnivå, att som författaren skriver "även de mörkaste glesbygderna och de mest avlägset boende människorna i landet måste ha ett egenvärde i den omgivning som sett dem födas, förökas, arbeta och slutligen samlas till sina fäder" (s. 323)?

Ordet "måste" låter som ett förtvivlans utrop: Det kan inte, får inte vara sant, att vår bygd inte har något värde!

Här vill jag dock komma med en invändning mot författarens sätt att skriva historia. De citerade raderna står på bokens sista sidor i det korta befolkningsavsnitt som avslutar den. Det behandlar folkökning och folkminskning, spridning och koncentration av bebyggelsen, åldersfördelningens förändringar, och slutar i en redogörelse för arbetsmarknadspolitikerna under efterkrigstiden. Men den demografiska analysen kopplas inte till kapitlet om försörjningsunderlaget. Här om någonstans borde den historiska analysen kunna leda fram till en slutsats om samspelet mellan befolkningsutveckling och tillgängliga resurser. Under de århundraden då socknens resurser ökat i värde har också folkmängden ökat. Under de senaste decennierna, då produktionsvärdet legat stilla men kraven på levnadsstandard ökat har folk-

mängden minskat. Denna historiska sanning är enkel och lätt att inse. Förr än vi gjort det, kan vi inte ta ställning till hur vi vill ha det i framtiden.

Det borde inte behöva påpekas att den demografiska analysen inte kan utföras i ett tomrum. Den måste relateras till resursunderlaget.

Sammanfattningsvis: en bok med stora förtjänster, med många skickliga kapitel om äldre historia, med goda lokala exempel ofta stödda med citat och referat av arkivhandlingar och – som jag ser det – uppbyggaren av en vilja att hjälpa bygden att överleva.

Och invändningen: mångfalden i Från fiskestrider till avfolkningstider ger ett splittrat intryck. Bokens titel är fyndig, lätt att minnas och sakligt korrekt med sin syftning på första och sista kapitlet. Men vad säger den om Överkalix' historia?

Jag tror att boken skulle ha vunnit på att styras av en av författaren deklarerad och medvetandegjord historiesyn.

Boken har en mängd foton och teckningar, de senare av Ulf Hansson. Den är snygg. Den har utförliga käll- och litteraturhänvisningar, namn- och sakregister och ett antal bilagor, som jag tror fyller sin funktion i skolans och studiecirklarnas undervisning.

Sven Gaunitz

Christer Westerdahl: Samer nolaskogs. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark. Örnsköldsvik-Bjästa 1986. (Nr 8 i Örnsköldsviks kommuns skriftserie.)

Densamme: "Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart." Om äldre samiskt båtbygge och samisk båt-hantering. Umeå 1987. (Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet Nr 11.)

Att sätta namn på tidskrifter och skriftserier kan ofta vara en kinkig uppgift. När Johan Nordlander-sällskapet skulle börja ge ut ett medlemsblad funderade och diskuterade vi länge och ivrigt över dess namn. Till sist kom vi på namnet "Oknytt" genom ett hörfel.

Senare skulle vi också ge namn åt en medlemsbok, men fann inget som vi tyckte om förrän en medlem i Skellefteå i sista stund föreslog "Tre kulturer". Det vann genast styrelsens gillande.

Men detta är ett förpliktande namn, som noga taget innebär att vi i lika mån bör intressera oss för de tre folk – eller etniska grupper – som lever och verkar inom vårt område, dvs. Norrland.

Om samerna har en medlem av vårt sällskap, Christer Westerdahl, nyligen publicerat två värdefulla arbeten, av vilka det mindre ingår i sällskapets

skriftserie, medan det större har kommit ut i Örnsköldsviks kommuns skriftserie med titeln "Samer nolaskogs. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark" (CEWE-förlaget Bjästa).

Vi som bor och verkar här i norr bör vara medvetna om att samer är svenskens följeslagare sedan mer än tusen år. Urnordiska låneord i samiskan har påvisats och tidfästas av framstående forskare, medan andra har använt dialektgeografins metoder på lånorden i samiskan och visat att kontakten mellan urnordiskan och detta språk försiggick i norra Norge i trakten av Narvik omkring 500 e.kr.

Men ingående undersökningar av vissa ortnamn i våra trakter har övertygande visat att det också här finns mycket gamla lån till samiskan (som *Nassjo* vid Kultsjön) eller omvänt från samiskan till svenskan (som *Kåddis* invid Umeå).

Från och med Johannes Schefferus' Lapponia (1673) har en rad svenska forskare ägnat översiktsarbeten åt lapparna eller samerna, senast professor Phebe Fjellström i Umeå (1985).

Christer Westerdahls arbete är delvis av annat slag. Det angår i lika mån universitetsämnena arkeologi, historia (särskilt regional historia och personhistoria), folklivsforskning (etnologi och folkloristik) och

språkvetenskap (dialektologi och namnforskning). Uppenbarligen kan författaren inte vara expert i alla dessa ämnen. Men det som gör hans arbete så viktigt – ja unikt i sin art – är att Christer Westerdahl skildrar konkreta enskildheter så långt han förmår. Med andra ord: han visar fram samernas livsöden, deras yrken, deras bostäder osv.

Kriteriet, dvs. det avgörande kännetecknet, på en same har i vårt land länge varit renskötseln. Detta har måhända tidvis räddat samerna att bestå som etnisk grupp. Men i vår högciviliserade tid blir det i längden ödesdigert att koppla samernas etnicitet till en så liten primär sysselsättning i det komplicerade samhället.

Dessutom är renskötarna inte i majoritet bland samerna och lär aldrig ha varit det, åtminstone i Norden som helhet.

Samerna äger ett bördsprivilegium, sägs det: rätten att beta sin renjord i skogarna på statens och enskild mark. Men i stället har vi inte erkänt deras besittningsrätt till sitt eget land (jfr Skattefjällsmålet i Jämtland), samtidigt som myndigheterna på 1600-talet försökte tvångsflytta dem till deras "hemland" Lappland i nutida sydafrikansk terminologi.

Och till sist tar storsamhället i alla fall ingen hänsyn till samernas renbetesrätt när någon för-

delaktig ekonomisk exploatering ligger inom synranden.

Mot den bakgrunden är det särskilt intressant att iakttä samernas yrken och väg till assimilerings bland oss "datjeh" i Westerdahls bok. Den handlar framför allt om de samer som vistades inom nuvarande Örn-sköldsviks kommun (= Nolasöks). Men eftersom en stor del av fjällsamerna i Vilhelminas båda samebyar har sina vinterbeten inom denna del av Ångermanland kommer hans arbete att också omfatta vår sydligaste lappmark, och sen följer det övriga Ångermanland ofta med av bara farten.

Christer Westerdahl har haft tillgång till Ernst Mankers stora arbete om samernas flyttningsleder, vidare Torkel Thomassons skildringar av sina fäders yrke i Samefolkets Egen Tidning samt häradsdomaren Manfred Berglunds i Gideå om samernas vintervistelse i slutet av 1890-talet.

Författaren har ett gott spår-sinne för källor med både litterärt och vetenskapligt värde. Hans framställning svarar väl mot det moderna kravet på "oral history".

Att bönderna nere i Ångermanland långtifrån alltid låg i fejd med samerna eller föraktade dem har också jag iakttagit under mina dialektuppteckningar. Författarinnan Alfhild Agrell (1849–1923), som var född och uppvuxen i Här-

nösand och på sin tid en uppskattad prosaist, visar sig tyvärr fördomsfull när hon i en utbroderad novell skildrar samers vintervistelse på Härnön utanför Härnösand någon gång på 1860-talet, trots vemodet när de bryter upp och flyttar över Södra Sundet till fastlandet. "Det egendomliga knäppandet av renarnas fötter var snart det enda ljud jag urskilde" (Från land och stad, 1881).

Fjällsamerna är väl de som vi svenskar i första hand tänker på när vi hör orden *same* eller *lapp*. Men skogssamerna och fiskarsamerna torde representera äldre typer av samisk näring och samiskt levnadssätt än renskötarna med de stora hjordarna på fjällen.

Skogssamerna flyttade sina renar på ett litet område i skogslandet och var nästan bofasta, ungefär som bönder med fåbodbruk. Författaren har kartlagt skogssamernas lappskatteländ, som fungerade i norra Ångermanland intill 1790-talet. En bragd är hans upptäckt och skildring av Stensundslandet, intill byn Rödvattnet, i norra Anundsjö, som existerade ända in på 1880-talet.

En bragd håller också en annan forskare i samernas historia, Ingvar Svanberg i Uppsala, på att fullborda i och med sin utforskning av sockenlapparna. På 1600-talet fanns samer med små renfloccar ända nere i norra Uppland och Västmanland.

Dem ville kronan köra "hem" till Lappland, men det visade sig att de fyllde en uppgift som hästslaktare, korgmakare osv.

Från Karlskoga till Öre (Nordmaling) förekom sådana samer anställda av socknar för dylika göromål.

Sockenlappsinstitutionen saknades alltså i de nordligaste länen, likaså i väster upp till och med Härjedalen.

En annan grupp samer som levde helt utan renar var de som tog värvning som båtsmän i örlogsflottan. I Västernorrlands län satt båtsmän på sina torp, på samma vis som soldaterna på torpen i Västerbottens län.

Samerna var viga och säkert duktiga sjömän i den gamla seglande flottans tid. Från min hemsocken Ed berättas om en same som var duktig att ta sig in hos jäntorna vid lördagsfrierierna, när den vanliga vägen var stängd. Han lär till och med ha klättrat på utsidan av sanatoriebyggnaden upp till översta våningen, där de kvinnliga biträdena bodde.

Vid mitten av 1700-talet ålades alla samer i Ångermanland som hade bössor att anmäla sitt vapeninnehav till länsstyrelsen. Sonja Nordling, som forskar i sina fäders och mödrars historiska öden, har på den vägen fått fram att det vid mitten av 1700-talet fanns 77 samer med gevär nolaskogs, sedan vi räknat bort Nordmaling, samt slagit fast att Anund-

sjö – den största och same-rikaste socknen i Ångermanland – av någon anledning inte finns med i denna redovisning.

Om vi lägger till bössägarnas familjer samt antar att några föredrog att tiga om sitt vapen-innehav, så bör det omkring 1750 ha funnits sammanlagt ca 250 samer nolaskogs.

När jag 1956 spelade in dialekter och folkminnen runt Malgomaj inför den förestående dämningen lärde jag känna en gammal same, Jon Månsson, i en liten stuga i byn Strömnäs, där han tidigare hade varit anställd som hästgetare, ett tredje yrke som var vanligt bland renlösa samer enligt Westerdahls framställning. Denne same var född 1874, enligt egen uppgift i en lappkåta på berget ovanför Österås i Ed i Ådalen. Hans far hade varit hästgetare hos Österåsbönderna.

En fjärde syssla för renlösa samer var att slå sig på fiske. I inlandet (vår- och höstlandet) förutsatte detta att de fick behålla sin fiskerätt på sitt gamla skatteland eller sin samebys område. Det var självklart i gamla tider, men lär vara svårare nu.

Bland fiskarlappar i Malgomaj minns jag den oförliknelige Nils Andersson i Fjällboberg!

Men Christer Westerdahl berättar också om ett annat slags "fiskarlappar", som han kallar kustsamer, som seglade i havsgående båtar till fiskelägena sommartid, slog upp sina kåtor

och sålde sina produkter, korgar och kålfat. De svarar tydligen mot "sjösamene" i norra Norge, som redan i tidig medeltid levererade tåg, rep och båtar till norrmännen.

Kustsamer av denna typ var tydligen Gustav Arvidsson, som bodde i Nora på norra sidan av Ångermanälvens mynning, innan han med sin hustru flyttade till Dåres (Dorris) ovanför Malgomaj och blev nybyggarlapp. Berättelsen om Gustav Arvidsson är O.P. Petterssons längsta och mest berömda "nybyggarsaga".

En av den svenska etnocentrismens fördomar är föreställningen att samer på grund av någon medfödd brist inte skulle duga som bönder. Inom Åsele lappmark har Christer Westerdahl räknat 70 nybyggare som var samer! Om några misslyckades så berodde det på individuella orsaker, som bristande erfarenhet eller på att de ej på allvar siktade på jordbruk, utan synade in ett nybygge för att förekomma intrång på sitt skatteland åtminstone till en tid.

Som en sjätte kategori bland samer utan renar bör vi nämna tiggarlapparna, i regel kvinnor som klädde sig samiskt och gick runt i bygderna vintertid. De ansågs kunna trolla och levde ganska högt på det.

En kusin till min mor var sjuksyster på Österåsen på 1920-talet. En dag mötte hon Lapp-Sigrid i korridoren på sin avdel-

ning. Samekvinnan hälsade och sade: "Den som du nu har fått brev ifrån ska du ta. Han är bra!" Syster Stina hade tidigare det året träffat en norsk akademiker på ett fjällhotell. Med den brevskrivaren blev hon sedan gift. Och han blev den över hela Norden kände antinazisten och litteraturhistorikern professor Fredrik Paasche.

I vår tid, då även renskötselns rationaliseras, lämnar många samer detta yrke och blir präster, lärare, sjuksköterskor, hotellvärdar, fabriksarbetare m.m. Storsamhället godtar dem gärna i dessa yrkesroller. Frågan är bara om och hur de kan bestå som en egen etnisk grupp.

När jag i maj 1936 åkte skidor över Gittsfjället tillsammans med bland andra samens Magnus Fjällström, kom vi till den lilla stuga vid Svansjön som finns avbildad i Samer nolas kogs (s. 259). När vi steg in i stugan gick Magnus fram till en lave och lyfte upp en tung lunta: "Ti en hann boka las förallra mine!" Det visade sig vara Bibeln på sydsamiska, utgiven i Härnösand 1811.

Om språket hos samerna nolas kogs har författaren inte mycket att förtälja, och det kanske är klokast så. Finnen Eliel Lagercrantz och svensken Gustav Hasselbrink har ingående studerat Vilhelmina-Vefsen-dialekten av sydsamiskan, främst dess grammatik och ordförråd. Men vår kunskap om de gamla

skogssamernas dialekt i Ångermanland är nästan obefintlig.

Föga har vidare forskats i det sydsamiska skriftspråkets uppkomst, blomstring och fall, från sociolingvistisk och pedagogisk synpunkt.

Åt ortnamn som vittnar om samers närvaro i en trakt i äldre tid har Christer Westerdahl däremot ägnat ett kapitel. På en karta över Örnsköldsviks kommun har författaren markerat alla kända förekomster av ortnamn som börjar på *Lapp-*, *Ren-*, *Härk-* osv. Tyvärr är de alla markerade med samma tecken. Ortnamn på *Ren-* har dock en annan innebörd än de på *Lapp-*, eftersom vildren, som författaren själv påpekar, finns i Ångermanland in på 1800-talet och kunde ge namn åt orter oberoende av samernas närvaro, liksom *Ålg-*.

Bynamnet *Omsjö* i Ådalsliden har jag inte betecknat som samiskt, vilket författaren antyder. Däremot har jag dragit fram sjönamnet *Tjålmsjön* i grannsocknen Resele som typiskt samiskt (med innebörden 'Sundsjön'). Vad kapitlet om språk och ortnamn angår hade nog den bästa lösningen varit att liksom Olof Hederyd i Överkalix, del 2, anlita ett par experter för att skriva om dem.

En annan bild i Samer nolas kogs som väcker barndomsminnen till liv, är den av Sjul Jons viste vid Stor-Dainan mitt emellan Malgomaj och Vojm-

sjön. Till denna enkla sommarvrå vid den vilda sjön fick jag nämligen följa min far ett par gånger.

Från Sjul Jons kommer Christer Westerdahls bästa muntliga meddelare, och det vill inte säga lite, ty författaren är en skicklig upptecknare, Elisabeth Stinnerbom, född 1901 och numera bosatt i Borkan, Vilhelmina.

Henne tackar han alldeles särskilt före alla andra meddelare. Sannolikt är Elisabeth Stinnerbom sydsamernas förnämsta nu levande traditionsbärare.

Trots lite småslarv någon gång är Christer Westerdahl värd ett varmt uppmuntrande tack!

*

Vi gör samerna orätt om vi – som ofta sker – knyter deras etniska särart enbart till renskötsel. Det framgick redan av Samer nolaskogs. Christer Westerdahls andra bok stryker ytterligare under detta påståendet. Den har titeln "Et sätt som liknar them uti theas öfriga lefnadsart". Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering. Den utgör nr 11 i Johan Nordlander-sällskapets skriftserie. Efter en trevande och provisorisk start har denna serie nu med den föreliggande volymen nått ett typografiskt och (med reservation för titeln) bibliografiskt tillfredsställande utförande. Jag syftar då bl.a. på baksidan med "Abstract", dvs.

sammanfattning, och bokens alla identitetsnummer o.dyl. på engelska.

Författaren – och skriftredaktören – bör däremot tilldelas en skrapa för den ohanterliga boktiteln. Även om resenären Arvid Ehrenmalm på 1740-talet på sin väg genom det öde land där vilhelminaborna nu bor, fann en adekvat formulering för samernas vighet och konstskicklighet att färdas längs vattenvägarna, borde inte ett citat ur hans rese-skildring stå som huvudtitel på denna bok. Den är nämligen svårhanterlig för att inte säga ohanterlig för biblioteksfolk och deras kunder.

Minnen och rester av sydda båtar har påträffats på flera håll i världen, men denna viktiga detalj är typisk för gammal samisk båtbyggnad, från södra lappmarken till Kola-halvön. Borden fästes alltså inte vid varandra med båtspik eller nagel, ej heller med träpluggar, utan genom att sy ihop dem med senor, tågor eller hampsnören. Bara kölens fäste i stävorna åstadkoms ibland med järnnaglar.

I övrigt var de gamla samiska båtarna lite olika i modellen sinsemellan. Karakteristiska för de tre södra lappmarkerna – ungefär sträckan Dorotea–Arjeplog – var de lätta små båtarna med mycket tunna bord som kunde bäras av en man långa sträckor till lands. Rester av sådana båtar har påträffats ända in i våra dagar, och fynd-

en styrks av en åtminstone i förra hälften av vårt århundrade levande tradition. Men också i skrift bevaras gamla skildringar av samernas båtkultur i det forna Sverige. Här börjar vårt vetande som ofta med den siste svenske katolske ärkebiskopen Olaus Magnus' berättelser om sitt gamla hemland. En annan direkt källa är den samiske prästen Nicolaus Lundius' rapport till professor Johannes Schefferus i Uppsala på 1670-talet. Den tredje var den berömda parisiske författaren Jean F. Regnards skildring av ett möte till sjöss invid Malören i nordligaste Bottenviken år 1681 med en mycket liten och oansenlig fiskebåt, av vilken han bytte till sig strömming mot kex och brännvin. Och han lägger till: "Bräderna var sydda ihop på ryskt vis" (översättning från franskan). Den fjärde källan härrör från Carl von Linné som år 1732 ritade av samens som bar båten som en kudde över huvudet förbi forsarna i Ume älv. Osv., ett stycke in på 1800-talet.

Det känns lockande att avfärda samernas båtar som en relik från stenåldern hos ett ålderdomligt och isolerat folk. Men så enkelt är det inte. Typiskt för samernas sydda båtar var att de fyllde en funktion genom att de var så lätta att de kunde bäras av roddaren och därigenom möjliggjorde en kommunikation sommardag i de väl-

diga väglösa vidder som var sameland ännu på 1700-talet.

Långt tillbaka i tiden var samerna kända som båtmakare i Norden. Snorre Sturlasson berättar att Sigurd Slembe på 1130-talet övervintrade på Hinøya nära nuvarande Harstad och därvid lät göra två sydda båtar för sin räkning, som roddes med 12 åror på var sida.

Samfärdsmedel, samfärdsleder och samfärdshinder som var av stor vikt för äldre tiders kommunikation brukade lämna spår i ortnamnen. I Dalarna ligger *Sundborn* och *Borlänge*. Namnleden *bor* i dem syftar på att man här måste bära (båten eller sitt resgods). Urgammal i Norden är namnleden *ed* 'ett ställe där man måste gå förbi en fors eller över ett näs'. Härmed kan man jämföra finskans *kannas* 'näs eller ed mellan två sjöar', t.ex. i *Karjalan Kannas* (Karelska näset). Jfr fi. *kantaa* 'bära'.

Samiskan slutligen har ordet *moårkie* (sydsamisk stavning) i samma betydelse. Det har lånats in i nordliga svenska och finska dialekter som *mårka* (Norsjö *måårk*, Vilhelmina *mökke*) resp. *muotka* osv.

Författaren snuddar bara vid de språkliga vittnesbörden om äldre samfärdsel och båtleder. De ligger inte inom hans etnologiska distrikt.

Men det gör näverbåtar! Finns de eller fanns de? Eller är de bara lögn och förbannad

dikt. Christer Westerdahl syns vara benägen att tro på deras tillvaro i verkligheten och citerar bl.a. gamle prästen Olof Ersson Lindahls yttrande då samer rodde honom från Kultsjöluspen till Fatmomakke: "Ingen vis och lärd man kan sitta uti laparnas näverryvor" (översättning från samiskan). Detta skulle ha hänt någon gång under förra hälften av 1800-talet. Recensenten har hittills fattat det bildligt. En *ryva* är det gamla ordet för en provisorisk skopa av näver med en säl- eller björkpinne som skaft. När det ordet används om en båt är det starkt nedsättande men det torde inte innebära att båten är gjord av näver.

I den här recensionen har jag bara kunnat ge glimtar av Westerdahls rika register. Vad sägs t.ex. om hans analys av båttecknet på de samiska spåtrumorna?

Även om de sydda båtarna kom ur bruk under början av 1800-talet så blev de, enligt Westerdahl, modeller för sentida spikade älv- och forsbåtar, som upplevde sin storhetstid under flottningsens glansperiod.

Karl-Hampus Dahlstedt

Nore Johansson: Tornedalsfinska ord ur dialektgeografisk synvinkel. Uppsala 1987. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralia et Altaica Upsaliensa 18.) Ak. avh.

Under våren 1987 har vi fått två doktorsavhandlingar som behandlar tornedalsfinskan. Den ena, *Verbböjningar i jukkasjärvfinskan* av Lennart Pettersson, försvarades i Umeå den 15 maj. Den andra, *Tornedalsfinska ord ur dialektgeografisk synvinkel* av Nore Johansson, försvarades i Uppsala en vecka senare. Johansson skriver att han vill göra ett försök att med ordförrådet som utgångspunkt studera den finska dialekt som talas i svenska Tornedalen. Studien avser dialektgränser, förekomster av arkaismer och dialektens ursprung. Som *uo* (undersökningsområde) har förf. valt att behandla endast en del av det Norrbotten där det av ålder talas finska, nämligen ett område med begränsning från Muodoslompolo vid finska gränsen i norr västerut till Soppero, åt sydväst till Svappaavaara, söderut till Nattavaara, vidare österut till Lahnajärvi och därifrån åt nordöst till Pajala vid finska gränsen. Om man bortser från Jukkasjärvi och Kare-suando socknar, kan man säga att det är den nordliga delen av det finska området i Sverige som Johansson har undersökt. Tornedalen söder om Pajala

har lämnats åt sidan. Sammanlagt är det från 23 byar som han hämtat sina uppgifter.

I första avsnittet redovisas undersökningens bakgrund och metod samt den tidigare forskningen kring finskan i svenska Tornedalen. En särskild ställning bland det som skrivits om tornedalsfinskan intar Martti Airilas doktorsavhandling *Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta* (Ljudhistorisk undersökning av tornedialekten) av år 1912, där Airila utförligt har diskuterat särdrag och dialektgränser i området.

Avhandlingens andra avsnitt, som är det omfångsrikaste, innehåller 35 ordstudier vilka genomgående har samma disposition: belägg och betydelse inom uo, utbredning inom uo, belägg och betydelse i Finland och norska Finnmarken, belägg i litteratur och äldre ordböcker, en diskussion om hur utbredningen skall tolkas samt till sist en etymologisk förklaring. De litterära beläggen är främst hämtade ur Lars Levi Læstadius' predikningar, ur Samuli Paulaharjus litterära produktion och ur dialekttexter av William Snell och Johan Lantto. Till varje sådan ordstudie hör en utbredningskarta, i samtliga fall utom ett också över ordets förekomst i finska dialekter. De ord som ordstudierna omfattar är indelade i fyra grupper: för det första 11 tornedalsfinska ord, dvs. ord som förf. anser ha

finskt ursprung (*honka, hulliainen, karvoo lunta, pitkänen, pöhikkö, rohki, rääpy, soimea, syöpä(läinen), varmahtaa, varsin*), för det andra 13 svenska lånord (*huilata, keituri, kläppi, knapsu, kraatari, kraviaiset, levä, pelkka, siukka, tortti, traksit, tyyrätä, viskutella*), för det tredje 10 lapska lånord (*aihki, autto* el. *auhto, kaara, kaltio, karvia, kiiski, kuosto, naakata* el. *naakia, panne* el. *pannet, rukattaa*) och för det fjärde ett ord (*raini*) som skulle vara belagt endast inom undersökningsområdet. En bilaga till avhandlingen tas i huvudsak upp av 26 kartor med vars hjälp utbredningen av ytterligare 47 ord klarläggs. Vi får också veta dessa ords variantformer och betydelser. Sammanlagt har alltså 82 ord med varianter kartlagts.

I tredje avsnittet försöker förf. dra slutsatser av sitt material, dels om dialektgränser inom tornedalsfinskan, dels om de tornedalsfinska ordens förhållande till övriga finska dialekter. Airila hade i sin avhandling från 1912 med utgångspunkt från ljudläran dragit upp gränser mellan de två huvuddialekterna i Tornedalen, nämligen den egentliga tornedalsfinskan och den som han kallar nattavaaradialekten men som Johansson föredrar att kalla gällivarefinskan. Tornedalsfinskan delar Airila upp i två underdialekter, äldvalsfinska och vittangifinska.

Johansson bekräftar att denna Airilas indelning än i dag gäller över lag, dock med en reservation. Enligt Airila förlängs i äldalsfinskan kort konsonant före trycksvag lång vokal, medan vittangifinskan behåller kort konsonant. Ett *menee* i vittangifinska (och i finskt högspråk) motsvaras av *mennee* i äldalens dialekt. Denna utveckling till geminata är ett tämligen ungt och expansivt drag som återfinnes i de flesta finska dialekter. På grundval av egna iakttagelser förmodar Johansson att även vittangifinskan numera karaktäriseras av denna utveckling.

Förekomsten av de 82 tornedalsfinska ord som förf. kartlagt redovisar han också i två tabeller. Den första tabellen anger ordens absoluta och procentuella fördelning på beläggsorter samt, i förekommande fall, avvikande former. Den andra tabellen, som återfinnes i bilagan, redovisar i vilka av byarna varje ord är belagt och om formen avviker från den normala. Som normalform synes förf. betrakta den variant som har belagts i de flesta byarna inom uo. Med utgångspunkt från ordens förekomst och – något som är väl att märka – från de olika former som varje ord företer drar han upp dialektgränser inom uo. Han tycker sig finna att den gräns mellan tornedalsfinskan och gällivarefinskan som Airila drog upp 1912 numera går

någon mil längre österut och att målet i Saittarova inte som Airila menade bör betraktas som vittangifinska utan som äldalsfinska.

I det avslutande avsnittet diskuterar förf. de tornedalsfinska ordens förhållande till övriga finska dialekter. När ett svenskt lånnord förekommer inom två skilda områden, nämligen i sydvästra Finland och i Tornedalen och finska Lappland, anser han, att det kan ha upptagits från svenskan till finskan både i norra Sverige och i sydvästra Finland genom kontakter med svenskspråkiga. I andra fall skulle ett svenskt lånnord ha tagits upp endast i Åbo-trakten och därifrån spritt sig norrut inom det finskspråkiga området upp till Tornedalen och norska Finnmark. Vad ordförrådet beträffar sägs Tornedalen i mångt och mycket vara ett språkligt reliktområde. Ord som tidigare funnits i andra finska dialekter men försvunnit har bevarats där uppe, bl.a. på grund av den språkliga isolering som uppstod genom den riksgräns som drogs vid freden i Fredrikshamn 1808–09. Det behandlade ordförrådet visar också på ett starkt inflytande från svenskan och lapskan. Av de 35 ord som närmare undersökts är i stort sett en tredjedel svenska lånnord, en tredjedel lapska lån och endast en tredjedel ursprungligen finska ord. I det här sam-

manhanget ges dock inga exempel på sådana.

Jag har inte varit i tillfälle att granska excerpterna ur Suomen murteiden sanakirja (SKES), den finska arkivaliska dialektordboken i Helsingfors, mot originalen men allt talar för att de har återgetts korrekt liksom beläggen ur litterära texter. Likaså är översättningarna av de finska exempelmeningarna i gemen väl gjorda. Något enstaka fel finns dock.

Språket i avhandlingen är lättläst och klart. Men på några ställen – inte alla – begagnar Johansson finsk form av ett ortnamn utanför Sverige som också har en svensk (el. norsk) form. Att som överst på s. 6 skriva *Uleåborg* i stället för *Oulu* är naturligtvis det enda riktiga i en svensk text. Men om man som förf. gör på s. 139 skriver om *freden i Hamina*, blir det onödigt svårt för en icke finskspråkig läsare. Denna hän-delse är för oss alla väl känd som *freden i Fredrikshamn*.

Av utrymmesskäl måste jag i det här sammanhanget helt avstå från kritik av enskildheter i avhandlingen – jag avser att återkomma till en sådan granskning i ett kommande nummer av Oknytt. I det följande framförs i stället generella synpunkter.

Här vill jag först ta upp källhänvisningarna och hur källorna har utnyttjats. Det är en god regel att det i skrifter av detta

slag skall vara lätt att kontrollera källorna. Ordbokshänvisningar bör förse med uppgift om sida. Detta är särskilt nödvändigt, när sådana ordböcker utnyttjas som inte är uppställda i vanlig bokstavsordning. Exempel på ordböcker av detta slag är de lapska. Att hitta ett ord som det hänvisas till i Itkonen, Koltan- ja kuolanlapin sanakirja, när sidhänvisningar saknas, är mycket besvärligt. Besvärligt och tidsödande är det också många gånger att finna var i annan litteratur uppgifter hämtats. Listan av exempel kunde göras lång, men jag skall nöja mig med ett par fall. På s. 140 och 141 hänvisas till Airilas avhandling om den finska dialekten i Sverige. Sidhänvisning saknas. På s. 121 sägs det att det ord som motsvarar tornedalsfinskt *kiiski* i enarelapskan har betydelsen 'mal, malfjäril'. Jag kan inte hitta varifrån denna uppgift är hämtad. Erkki Itkonen redovisar i sin Inarlappisches Wörterbuch (Hki 1986) s. 326 under *kiksa* betydelsen 'ein schadliches Insekt, das Felle u.a. zerfrisst' och två mera precisa betydelser: 1. 'ein schwartzgraues Insekt mit Flügeln', 2. 'ein schmaler Käfer'. T.l. Itkonen tar i sin Koltan- ja kuolanlapin sanakirja upp ordet på s. 127a men anger betydelsen 'musta kovakuoriaistoukka, joka kalvaa ruokaja pukutavaroita [dvs. svart skalbaggelarv som gnager på mat-

och skinnvaror]’ både från skollapskan (Pasvikelva) och från terlapskan. Endast ett efter J.A. Friis anfört belägg anges betyda ’koi’, dvs. ’mal’. Ortsangivelse saknas. När man slår upp Friis, *Lexicon Lapponicum* s. 225 finner man *giksa*

1. *givsa* s. tinea, Møl, der ødelægger Skindklæder. Någon hänvisning till Friis finns inte på s. 121 i avhandlingen, inte heller är Friis lexikon upptaget i litteraturförteckningen. Jag har alltså inte kunnat se att Johansson uppgett källan till betydelseuppgiften från enrelapskan.

Också med de uppgifter som gäller nordiska språk kan en nordist och arkivman råka i svårigheter. På s. 60 sägs att pluralformen av *get* i *Hardanger* är *geitur* och i *Vörå* i *Österbotten jäitur*. Jag har varken i texten eller i litteraturförteckningen kunnat finna något som kan tänkas hänvisa till en primärkälla för dessa uppgifter. Det finns skäl att kritiskt granska uppgiften från *Vörå*, eftersom alla nu tillgängliga uppgifter talar för att *get* i *Österbotten* behandlas som maskulinum medan ändelsen *-ur* pekar på att det är ett feminint ord. Nu finns faktiskt formen *jäitur* belagd i A.O. Freudenthal, *Vöråmålet* (Helsingfors 1889) s. 86, där också genus femininum anges. Freudenthals bok finns inte med i litteraturförteckningen.

De 35 ord som förf. har undersökt närmare är, som tidi-

gare nämnts, indelade i fyra grupper. Den första omfattar 11 ord som har motsvarighet i riksfinska dialekter, den andra består av 13 ord som förf. betraktar som svenska lånord. För undersökningens syfte är det enligt min mening helt ointressant att orden *levä*, *pelkka* och *siukka* råkar komma från svenskan eller åtminstone från ett språk som varit föregångare till den moderna svenskan. De tre orden är ju spridda över större delen av Finland och de är väl anpassade till högfinsk fonotaxi i motsats till t.ex. *kraatari*. Att förf. egentligen intresserar sig för från vilket språk orden kommit in i *tornedalsfinskan*, framgår av att *autto/auhto* (som enligt Tryggve Sköld, *Einige Germanische Lehnwörter im Lappischen*, är av skandinaviskt ursprung) sorterats in bland de lapska lånen. Som en följd därav borde åtminstone de tre ovan nämnda ha förts samman med de finska orden.

En riktig etymologi spelar alltså en viktig roll för avhandlingens disposition och en viss roll för de slutsatser som dras. Helt naturligt har förf. här i stor utsträckning förlitat sig på uppgifterna i SKES. Endast sällan anför han självständiga etymologier. Vad de lapska orden beträffar har han i många fall underbyggt deras etymologi med hänvisningar till skilda lapska dialekter. Om man vill visa att ett ord är av lapskt ursprung,

är det emellertid alltid en fördel att kunna peka på att detta ord finns i de tre stora lapska språkgrupperna syd-, central- och östlapska. Ibland har så skett, t.ex. på s. 110, där förf. hänvisar till Lindahl & Öhrling för att visa att *autto/auhto* 'låglänt, sank, stortuvig terräng med tät snårig blandskog' är belagt i sydlapskan. Tyvärr är detta belägg inte så säkert sydlapska, eftersom Lindahl & Öhrling, *Lexicon Lapponicum*, i stor utsträckning representerar ume-lapska men har med ord också längre norrifrån. Ett säkert sydlapskt belägg är det härjedalska *aavdsaa* i G. Hasselbrink, *Südlappisches Wörterbuch (SLW)* s. 221a. På s. 116, där förf. med referens till åtskilliga källor säger att *kaltio* är ett nordiskt lånord som via lapskan kommit till finskan, borde han likaså ha påpekat att *kaltio* finns inte bara i centrallapskan utan också i sydlapskan och i östlapskan. På s. 132 nämner förf. för ordgruppen *paanne* 'svallis' att den är belagd i östlapskan och centrallapskan. Men han talar inte om, att det i SLW 259a finns ett *baadd'edh*, vars första betydelse är 'binda' men andra betydelse är 'överdra med is' och 'bli täckt av svallis'.

De ord som förf. har kartlagt inom sitt uo och detaljerat diskuterat, är som nämnt till antalet 35. På s. 4 får vi läsa beträffande valet av ord att han har

utelämnat "i möjligaste mån, alla de ord som kan hittas i moderna finska lexikon, bortsett från Nykysuomen sanakirja". Andra ord som inte medtagits är rena fackord samt svenska lån av typerna *biili* och *muturipyörä*. Denna målsättning följs inte konsekvent. I Knut Cannelins *Suomalais-ruotsalainen sanakirja* av år 1943 exempelvis hittar jag *honka*, visserligen bara i bet. 'fura'. Men där hittar jag också *pitkäinen* i bet. 'åska'.

I övrigt skulle urvalet ha skett "slumpmässigt bland ett stort antal ord" (s. 4). Vid disputationen framgick det att urvalet snarare skett på måfå. Naturligtvis leder godtycke till osäkra resultat. Fördelningen av orden på grupperna finska, lapska och svenska kan tjäna som exempel på hur föga övertygande framställningen blir till följd av det godtyckliga urvalet. På s. 149 säger förf. att nästan 30 % av de 35 undersökta orden är av lapskt ursprung, medan de svenska lånen uppgår till ungefär 37 %. Detta ger dock ingen bild av ordförrådet i tornedalsfinskan i stort. Om orden *karkea* karta 42, *kumakka* karta 47, *pakkari* karta 55 och *saura* 'flitig, uthållig' karta 59 hade medtagits i stället för fyra svenska lånord, så hade vågskålen klart vägt över till de lapska ordens förmån.

Avhandlingens sista avsnitt lyder: "De tornedalska ordens förhållande till övriga finska

dialekter". Där skriver förf.: "Större delen av de undersökta orden kan betraktas som arkais-tiska sett från riksfinsk synvin- kel" (s. 149), en mening som anknyter till vad han på s. 1 an- ger som ett syfte med avhand- lingen. Förgäves letar läsaren efter exempel på "arkaisiska" ord. För att få beteckningen ar- kaistisk räcker det förstås inte med att ett ord är gammalt i språket. De finska orden *isä* 'fader', *joki* 'älv', *silmä* 'öga' eller räkneorden från *kaksi* t.o.m. *kuusi* är naturligtvis inte arkaistiska bara därför att de funnits i språket alltsedan uralisk tid. Förutsättningen för att ord eller uttryck skall kunna få denna beteckning är givetvis att de ger ett ålderdomligt in- tryck på språkbrukarna. Så kan ske endast om ordet eller ut- trycket finns i äldre skrifter och om det numera inte brukas i normal stil. Därför kan av de un- dersökta orden endast *pitkänen* betecknas som arkaistiskt, efter- som det återfinns redan i den finska bibelöversättningen av år 1642 och enligt Nykysuomen sanakirja 356b brukas "arkaisoi- vassa tyylissä", dvs. i arkaise- rande stil. Normalprosans ord är ju *ukkonen*.

Tolkningen av dialektkartorna 1-35 lämnar åtskilligt övrigt att önska. Med utgångspunkt från karta 24 menar förf. på s. 149 att det svenska lånordet *vis- kutella*, som förekommer inom två distinkta områden, norra

och sydvästra Finland, bör ha kommit in på två spridnings- vägar, den ena från svenska dialekter i sydvästra Finland, den andra genom Sverige norr- ut och österut. Förf. diskuterar inte andra möjligheter. Man kun- de dock tänka sig att ordet tidi- gare funnits i ett sammanhäng- ande område men sedan för- svunnit från detta områdes cen- trala delar varvid två "distinkta områden" uppstått. En sådan tolkning är givetvis möjlig också av karta 21 som behandlar *tortti* 'spinnrock; rockhuvad', lik- som av nr 14 *kläppi* och nr 16 *kraatari* 'skräddare', vilka har en nordlig och en västlig distri- bution av orden. Nr 18 *levä* 'gungfly' och nr 19 *pelkka* 'brödspade' har en nordlig och en central distribution. Något försök att förklara denna likhet mellan kartbilderna har dess- värre inte gjorts. Att ordet *pöhikkö* eller *pöheikkö* som är spritt över stora delar av Fin- land är endast glest belagt i sydvästra Finland och inom ett större område norr om Ule träsk behöver, som Johansson gör, inte tas som intäkt på att det är ett ord som kommit från karelskan. Kartbilden kan för- klaras på andra vis, t.ex. av att det finns brister i materialet eller av att det inom områden utan belägg trängts ut av ett annat ord. Kanske har *pöhikkö* en gång varit spritt i alla finska dialekter och haft en kartbild liknande den för ordet *siukka*.

Om utbredningen av ett ord i äldre tider varit större, kan detta få följder för hur gammalt ordet kan antas vara. Ett stort och enhetligt utbredningsområde brukar tolkas som ett tecken på att ordet är gammalt.

Att som förf. gör mitt på s. 149 med stöd av Schmidts "Wellentheorie" föreställa sig att en äldre form av *aihki* 'stort träd' skulle vara det *aikki* som finns i Nattavaara längst i väster och i Rovaniemi, Kemijärvi och Kuolajärvi i öster är väl djärvt. Om formen *aihki* kommit in senare, kanske i trakterna kring Torneälvens äldal, måste man ställa frågan hur den har kunnat uppstå där. Enklare är det att tänka sig, att den icke preaspirerade formen *aikki* i Rovaniemi och öster där om kan förklaras utifrån att vi har att göra med ett lapskt lånord och att de finsktalande inom området varit medvetna om detta. De har känt till den lapska preaspirationen framför *k p t* och, när de talat finska, tagit bort den för att anpassa ordet till finskan. Belägget från Nattavaara kan med tanke på den svaga ställning som finskan har i Nattavaara helt enkelt vara en felaktig form och kan förklaras som minnesfel. I detta sammanhang vill jag efterlysa synpunkter på vilken roll ordens betydelse spelar för deras utbredning. Det är nämligen inte troligt att *keituri* 'get', *pelkka* 'brödspade' och

pöhikkö 'skogsdunge' sprids på samma vis. En förutsättning för att *keituri* skall kunna tas i användning är naturligtvis att getter finns inom området. Kanske kan kartbilden för *pelkka* sättas i samband med en viss brödkultur? *Knapsu* 'feminin, kärringaktig man; man som utför kvinnoarbeten' kan inte kännas som något särskilt angeläget ord i trakter där män och kvinnor i stort sett utträttade samma slags arbeten. En närmare diskussion om hur de skilda kartbilderna kan tolkas hade alltså här varit på sin plats. En god sammanfattning av diskussionen om detta spørsmål finns i en bok av A. Weijnen, *The value of the map configuration – recenserad i tidskriften Svenska landsmål årgång 1980.*

Såsom jag antytt ovan, menar jag att förf.:s urval av ord präglas av godtycke trots de principer han ställer upp på s. 3 f. Detta godtycke måste också prägla resultatens pålitlighet. Att inventera hela ordförrådet i uo för att undgå regellöshet hade väl varit en omöjlig uppgift. Nu tycker jag inte heller att Johansson på något vis har knusslat, när han kartlagt 82 ords förekomst inom uo och närmare studerat 35 av dessa från olika synvinklar, bl.a. kartlagt deras förekomst i Finland. Det är tvärtom ett imponerande arbete han på så sätt utfört. Men ord är, som sagt, inte utan vidare sinsemellan mät-

bara storheter. De skiljer sig ofta t.ex. i fråga om frekvens, social karaktär och betydelse. Förf. har visserligen ibland själv observerat detta vid sin genomgång. *Pitkänen* är vanligt, medan *herranvoima* är ovanligt. Om ordet *kraviaiset* behövs, är beroende av begravningsceremoniens utformning. Kvinnor och ungdomar känner normalt inte till *aihki*, som är en term från timmerskogen. Adverbet *varsin* är mycket frekvent överallt i Finland, men betydelsen 'genast' finns bara i karelskan, på ett par ställen i södra Österbotten och i tornedalsdialekten. Detta innebär naturligtvis att dessa ord inte är fullt jämförbara med varandra och därför inte likvärdiga som medel att dra upp dialektgränser. När förf. nu vill bruka de ord han behandlar till att dra upp dialektgränser inom tornedalsfinskan och till att fastställa tornedalsfinskans förhållande till övriga finska dialekter, hade ordvalet bort göras med hänsyn till undersökningens syften. Man hade kanske väntat sig att han skulle ha studerat orden i betydelsegrupper, något som från svensk nordistik har skett i undersökningar av t.ex. D.O. Zetterholm (husdjursbenämningar), K.-H. Dahlstedt (bärnamn, norska ord och lapska ord i vilhelminamålet) och Hans Jansson (vattensamlingar). Då hade materialet kunnat begränsas till klart definierade grupper av ord

och avhandlingens resultat inte blivit så godtyckliga.

Sist vill jag nämna något om slutsatserna i avsnittet 3.1 s. 140 ff., dem som gäller dialektgränserna inom tornedalsfinskan. Det finns enligt min mening ingen anledning att tvivla på de uppdragna gränserna. Johansson kommer alltså fram till en något annorlunda gräns å ena sidan mellan älvdalsfinska och vittangifinska än Airila och redovisar denna med hjälp av en karta på s. 148. Men han kommer fram till detta inte med hjälp av ordgeografi i egentlig mening – som han hävdar på s. 147 strax nedanför mitten – utan med hjälp av variantformer hos de enskilda orden. Se s. 146 och 147. Jag har tyvärr svårt att inse att tabellen på s. 142 f. överhuvud säger något om dialektala skillnader inom uo. Den grundliga utfrågning som där redovisas har gett till resultat att över 75 % av orden är kända i alla byar utom i tre. Den kan möjligen berätta något om finskans status inom de olika byarna. Det tycks som om, vilket förf. också påpekar, finskan skulle ha en svag ställning i Nattavaara och Purnu. Man kan, menar jag, inte dra några andra slutsatser av om ett ord är känt eller inte. Inga dialektgränser kan dras utifrån brist på belägg. Man skulle där-
emot, om urvalet är gjort på rätt sätt, ha kunnat dra vissa

slutsatser av hur många ord som är gemensamma för olika byar.

Thomas Thorild, den kände 1700-talsförfattaren, ställde i sin skrift "En kritik öfver critiker" upp några lagar för kritiken. Den första är: man skall veta, vad man skall döma. En akademisk avhandling är onekligen en skrift som bör underkastas kritik och av vilken man har rätt att kräva god vetenskaplig metodik och tillförlitliga slutsatser. Särskilt vad beträffar källhänvisningar och vetenskaplig metodik är detta arbete inte exempel på vad man har rätt att vänta sig av en doktorsavhandling. Men en annan regel Thorild ställde upp var att ingenting görs för sina fels skull utan för sitt värdes skull. Felen i avhandlingen Tornedalsfinska ord ur dialektgeografisk synvinkel har påtalats här ovan. Förtjänsterna är många: arbetets unika karaktär, förf.:s förtrogenhet med det undersökta språket, hans outtröttlighet när det gällt att skaffa fram pålitliga sagesmän från ett så stort antal byar, kartornas överskådlighet för att nu nämna några. Materialet är nytt och intressant. Tack vare Johanssons avhandling vet vi nu mera om den tornedalsfinska dialekten – och de finska dialekterna – än tidigare.

Sven Söderström

Iørn Piø: Nye veje til folkevisen. Gyldendal, Köpenhamn 1985. 344 s.

"Folkevisen" i titeln betecknar vad som numera brukar kallas "den medeltida balladen", en visgenre som länge stått i centrum för den skandinaviska visforskningens intresse. Piø har själv som verksam vid Dansk Folkmindeamling varit med om att slutföra utgivningen av Danmarks gamle Folkeviser, som utkom i 12 band mellan 1853 och 1976. DgF, som verket förkortas, är en källtrogen utgåva av samtliga varianter till det dryga femhundraåttal balladtyper som finns belagda på danskt språkområde.

Till de viktigaste frågorna rörande balladen som genre hör dess uppkomst i tid och miljö. Belägg finns för att den existerade under senmedeltiden, men så gott som alla bevarade visstexter är upptecknade under 1500- och 1600-talen (huvudsakligen visböcker från adlig miljö) samt 1800- och 1900-talen (uppteckningar ur folklig tradition). De flesta forskare är eniga om att genren hade sin glansperiod under medeltiden, även om åsikterna varierat om vilket århundrade som varit kärnperiod. Uppteckningsverksamheten efter reformationen ses som resultat av ett historiserande intresse, och många vistyper har utmönstrats som

tydliga nydikningar från denna s.k. efterklangperiod.

I den tidiga romantiken såg man folket som kollektiv skapare av balladerna, delvis beroende på den mytiska synen på folket som en socialt oskiktad nationell enhet, men också p.g.a. att visorna hade sin dåtida förankring i allmogemiljön. Denna uppfattning gav senare under 1800-talet vika för den syn som sedan varit i stort sett allmänt accepterad bland forskare, nämligen att balladen är en dansvisa med sitt ursprung i adelsmiljö. Forskare har däremot bedömt balladerna på olika sätt beroende på om de lagt tonvikten på ursprungsmiljön eller på den omskapningsprocess som skett i folklig miljö.

Mot denna generella bild av genren som helhet måste sedan varje vistyp vägas för sig. Vilka visor kan förankras i medeltid eller 1500-tal? Vilka visor har haft folklig förankring och vilka har förekommit i enbart adlig miljö? Vad har produktionen av skillingtryck betytt för visdiktningen? Det är frågor av denna typ som har legat bakom Piøs undersökning, som utmynnat i att han formulerat "nya vägar", dvs. ett nytt sätt att betrakta de visor som är publicerade i DgF.

Piøs undersökning är ett försök att uppdelat materialet i DgF efter de olika källtyper som finns, för att kunna placera de olika vistyperna i olika ursprungsmiljöer. Den källa som

har kommit att stå i centrum för undersökningen är vad han kallar "Vedels Visearkiv", dvs. fyra volymer (av vilka tre är bevarade) med visuppteckningar som var i historikern Anders Sørensen Vedels ägo och delvis publicerades i dennes "Hundrevisebog" 1591. Där finns 185 av DgF:s 539 vistyper representerade. Vedels samling omfattar uppteckningar gjorda av ett trettio-tal okända skrivare. En grundförutsättning som Piøs undersökning bygger på och som är återkommande genom hela boken är att dessa skrivare kan uppdelas i olika grupper. Detta sker enligt "menigmandskriteriet". Vedels anteckningar till ca 20 visor om att de allmänt sjungits bland "menigmand", dvs. borgare och bönder, ligger till grund för att 15 skrivare kallas "menigmandsoptegnere". Har en skrivare upptecknat *en* sådan visa, låter Piø detta vara skäl nog för att karaktärisera skrivarens samtliga visor som hämtade ur folklig tradition. Här ligger arbetets stora metodiska svaghet. Att en skrivare betecknas som "menigmandsoptegnere" för att fem av hans elva visor enligt Vedel haft förankring bland menigmand kan jag kanske gå med på, men när proportionen är 1 till 18 som hos skrivaren Svaning I:1? Vi känner inte skrivaren eller dennes källor, det enda vi vet är att en av dessa 18 visor i ett annat

sammanhang betecknats som allmänt sjungen. Av de övriga skrivare som finns representerade i Vedels handskrifter kallas tre "adelsoptegnere". Detta grundas på att de nedskrivit över 20 visor var, men inte fått med någon av "menigmands"-visorerna. Ur denna frånvaro av uttalat folkliga visor drar Piø slutsatsen att de tre skrivarna hämtat alla visor från adlig miljö. En av dem har gjort avskrifter ur en adlig vissamling. Därutöver motiveras inte kopplingen av dem till adeln. Av förteckningar framgår dock att skrivaren Sv I:10 huvudsakligen upptecknar ballader som endast finns belagda i samtida adelsvisböcker. Ytterligare elva skrivare samt Vedel själv kan inte karaktäriseras enligt dessa kriterier.

Efter presentation av olika synsätt på ballader och formulering av en ny väg, samt en översikt över 1500- och 1600-talens källor, ägnas arbetets huvuddel åt analyser av enskilda vistyper. 40 visor ägnas utförlig analys, där syftet är att bestämma deras karaktär under 1500-talet. Analyserna presenteras i tre grupper, och det är just denna tredelning som är Piø's "nye veje". Den första gruppen består av visor som är kända i flera typer av källor (Vedels menigmandsoptegnere, skillingtryck, adelsvisböcker) och där de olika varianterna inte avviker från varandra i så hög grad.

Piø talar om att man för dessa visor kan "inkredse deres oprindelige form, urformen". Detta skall tolkas som att man kan urskilja den ursprungliga handlingen från tillagda motiv och omdiktningar som finns i enskilda varianter. Dessa visor anser Piø vara ursprungligen skrivna för och spridda genom skillingtrycksmarknaden, som han antar växte fram omkring år 1500, även om de äldsta bevarade trycken härrör från senare hälften av seklet.

Den andra gruppen av visor är den enda som Piø vill karaktärisera som medeltida. Dessa visor existerar i varianter som inte kan reduceras till ett enda schema beroende på att de diktats för och traderats genom muntlig framställning. Den sista gruppen består av visor som enbart återfinns i adelns visböcker, och som Piø ser som nydiktningar gjorda av visintresserade adelsmän under 1500-talet. Dessutom ges kortare analyser av ytterligare 70 visor på samma sätt.

I bokens tredje del skisseras den danska balladens utveckling från medeltid fram till slutet av 1700-talet. Balladens ursprungsmiljö vill Piø förlägga till medeltidens marknadsplatser, där kringvandrande lekare använde balladen som ett medel för att berätta historier. Det är alltså denna situation – där en professionell sångare försöker hålla publiken i spänning – som

är grunden till balladens berättarstil enligt Piø. I denna miljö spreds balladen och upptogs av allmogen. Omkring år 1500 började marknadssångarna att saluföra sina visor i form av skillingtryck. Det nya mediet medförde att man i litterära kretsar tog upp en diktning i den gamla marknadsvisans stil, med inriktning mot tryckförsäljning. Under tre sekler framåt tillkom en stor mängd av de kända balladerna som visor för tryckmediet. Under 1500-talet och början av 1600-talet var man också inom adeln intresserad av den folkliga marknadsvisan, dels av antikvariskt intresse, dels för att bruka den som en poetisk form i vilken man nyskapade visor som uttryckte den egna livshållningen i medeltida dräkt. Genom Peder Syvs visutgåva 1695 har många av dessa adelsvisor via skillingtryck under 1700-talet fått en folklig förankring som avspeglats i 1800-talets allmogeuppteckningar.

De idéer Piø presenterar är ett steg på väg mot en differentierad bild av balladen som genre. En intressant notis är t.ex. att av de 20 visor som Vedel karakteriserat som allmänt sjungna är alla utom en kämpa-visor. Att skilja ut vad som hör hemma i adelsmiljö och vad som haft en starkare folklig förankring är en viktig uppgift inom balladforskningen. Det sätt på vilket Piø presenterat sina

hypoteser har dock många svagheter. Den mest iögonfallande har redan kommenterats – uppdelningen av Vedels olika skrivare. I framställningen har denna uppdelning blivit den hörnsten som undersökningen tycks vila på. Vedelsamlingens roll kunde ha tonats ned och alla källorna från 1500- och 1600-talen kunde ha givits samma betydelse. Uppdelningen av visorna i tre olika grupper är inte en uppdelning av samtliga visor från 1500- och 1600-talen, inte heller en uppdelning av samtliga Vedels visor. Sammanlagt har 110 visor analyserats, men vi får inte veta varför just dessa visor valts ut. Hur skulle bilden ha sett ut om samtliga typer som finns belagda på 1500-talet – över 300 stycken – analyserats? Nu verkar urvalet vara gjort enbart för att illustrera hypoteserna. Analyserna är i hög grad knutna till dansk miljö, och man får inget grepp om hur förhållandet är till den svenska balladen, eller till balladen på kontinenten. Ofta förklaras ursprunget till olika vistyper vara *tänkta* förkomna skillingtryck eller adelsflygblad, vilket naturligtvis kan vara fallet, men lika gärna kan det vara fråga om förkomna handskrifter. Vidare tycks inte Piø ha anammat den syn som numera finns inom balladforskningen (bl.a. i referensverket Jonsson, Danielsson & Solheim: *The Types of the Scandinavian Medieval Bal-*

lad) vilken innebär att också skämtvisorna har sin givna plats inom balladgenren.

Dessa många frågetecken får dock inte skymma det faktum att det är intressanta synpunkter och infallsvinklar Piø för

fram, även om källäget aldrig kommer att bli sådant att de kan underbyggas med så stor säkerhet.

Alf Arvidsson

Medarbetare i detta nummer

Alf Arvidsson, Umeå, är född 1954 i Gävle. Arbetar med en avhandling i etnologi, vilken handlar om folkligt musikutövande. Har skrivit flera böcker och medverkar dessutom med recensioner i Västerbottens Folkblad.

Karl-Hampus Dahlstedt, Umeå, är född 1917 och professor emeritus i allmän språkvetenskap vid Umeå universitet. Har bl.a. skrivit om vilhelminamålets språkgeografiska ställning, samt om norrländska ortnamn och personnamn. Johan Nordlander-sällskapets förste ordförande. Numera dess vice ordförande.

Lars Ericsson, Umeå, är född 1930 i Stöde. Sjukpensionär med förflutet som tjänsteman inom kooperationen. Intresserar sig särskilt för 1800-talets folkbildning och de tidiga folkrörelserna.

Tuuli Forsgren, Umeå, är född 1942 i Dalarna. Fil. dr i fennougristik med examen i finska, lulesamiska och nordsamiska. Arbetar inom projektet "Prästen som folkuppfostrare" vid Umeå universitets forskningsarkiv.

Sven Gaunitz, Vindeln, är född 1935 i Korsberga, Jönköpings län. Högskolelektor i ekonomisk historia vid Umeå universitet.

Egil Johansson, Sävar, är född 1933 i Skellefteå landsförsamling. Professor i folkundervisningens historia vid Umeå universitets forskningsarkiv.

Sven Söderström, Uppsala, är född 1923 i Nordmaling. Chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Fil. dr på en avhandling om kvantitetsutvecklingen i norrländska dialekter.

Lars-Göran Tedebrand, Umeå, är född 1939 och professor i historisk demografi vid Umeå universitet. Johan Nordlander-sällskapets ordförande. Bland hans många arbeten kan nämnas doktorsavhandlingen "Västernorrland och Nordamerika 1875–1913" samt en stor bok om hemsocknen Selånger.

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853–1934). Sällskapets förste ordförande var språkforskaren Karl-Hampus Dahlstedt. Dess nuvarande ordförande är historikern Lars-Göran Tedebrand.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå.

Sällskapet utger medlemstidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*. I en fristående serie utger sällskapet källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen. Hittills har elva skrifter utkommit i denna serie. Den senaste är Christer Westerdahl, *"Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart"*. *Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering*.

Sällskapets medlemmar erhåller som medlemsförmån *Tre kulturer* och *Oknytt*. Den senare utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 90 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05 – 6. Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 900 kronor.

